

A ROMAJOGI MOZGALOM À LA KRÚDY

Ez a tanulmány a romajogi mozgalom vallomások, ám szigorúan jogtörténeti elemzését kísérli meg, bepillantva annak szervezeti struktúrájába, joggyakorlatába, a romák jogai iránt elkötelezett ügyvédek szerepébe, víziójába, etikai dilemmáiba és eredményeibe. A mozgalom részleges bemutatására már vállalkoztak néhányan, és a főszereplők életrajzi számvetése is lassan beindul, de a romajogi ügyvédek késésben vannak az átfogó narratíva papírra vetésével.¹ Jelen írás ezen tudományos vállalkozást kívánja előmozdítani a „közép feltérképezésével”, azaz a nemzetközi és helyi szereplők bemutatása mellett a mozgalom transznacionalitásának, nemzetek-közöttiségének hangsúlyozásával.² A romajogi mozgalom meghatározható mint transznacionális érdekérvényesítő hálózat³ vagy akár mint episztemológiai közösség,⁴ amely társadalmi változások elérése érdekében mozgósítja a jogrendet, és szól a jogok nyelvén.⁵ Európa keleti felén és a közepén (a továbbiakban K-Európa) ennek a folyamatnak az emberi jogi mozgalom ad keretet, amelyet a disszidensek formáltak, és amelynek életben tartása a populista politika térnyerésével egyre inkább az emberi jogászok vállán nyugszik.

Olvasatomban a romajogi mozgalom mindig is több volt, mint olyan egyének laza csoportja, akik emberi jogi kérdésként értelmezik K-Európa fajiasított kisebbségének szenvedéstörténetét, és – ennek megfelelően – az emberi jogi praxis és diskurzus keretein belül kívánják azt megoldani; az Atlanti-óceán két partjáról származó, illetve regionális tudás és gyakorlati ismeretek átvétele, ötvözése és meghonosítása által.⁶ A doktori disszertáció, melynek ez az írás a részét képezi, ezen mikrokozmoszhoz az elmúlt húsz évben fűződő kapcsolatomon, valamint az erről szerzett benyomásaimon alapulva reflektál azokra az elméletekre, vitákra és kutatásokra, amelyek hatással voltak rám a firenzei Európai Egyetem Intézetben eltöltött négy év alatt.

Mielőtt belekezdenék, szükségesnek érzem, hogy kontextualizáljam a történetet, és jelentősen tompítam az (ön)kritikai hangvételét. A reflexió ugyanis egy olyan jogi mozgósítást érint, amely az egyetlen következetes és megbízható bázisát adta az állampolgári jogegyenlőségért, valamint a gazdasági és szociális helyzetük normalizálásáért kiálló roma egyéneknek és csoportoknak. A politikai és civil szféra, valamint az állami és egyházi szereplők cinkossága,

ami a romákat sújtó hátrányok bebetonozását eredményezte, rendre összezárásra készítette a romajogi mozgalom szereplőit. Mégis, a kritika lángja számos esetben csapott magasra, ami a külső környezet receptivitásának hiánya és az ideológiailag eltökélt, a maguk igazáért vakmerően kiálló aktivisták mozgalomban való felülreprezentáltsága ismeretében egyáltalán nem meglepő. Céлом azonban nem az, hogy a belharcok színes történeteit vessem papírra. Noha a mozgalmak sajátossága, hogy ciklikusan újra és újra feltalálják magukat, abban reménykedem, hogy az itt leírtak tanulságul szolgálhatnak a jövőre nézve, rövid távon pedig hozzájárulhatnak a roma jogvédelem létjogosultságát közvetlenül érintő viták feloldásához.

A nagyobb összefüggésekről az általam vallott fel-fogáshoz legközelebb álló összefoglalót Csepeli György és Örkény Antal 2015-ös, a magyarországi romák emancipációjával foglalkozó tanulmánya adja. Természetesen nem állítom, hogy valamennyi megállapításuk áll a környező „romasűrű” országok roma közösségeire is, ám kiindulási pontként használhatónak találok ezeket a megállapításokat. A szerzőpáros szerint *„a roma kisebbség elképzelhetetlenül nehéz helyzetbe került a 21. század elején. Az identitás formálódásának mechanizmusait messzemenően befolyásolták a kisebbség tagjai szempontjából nézve kontrollálhatatlan külső folyamatok, melyek eredményeképp létrejött »a cigány« mint társadalmi kategória. E kategória elválaszthatatlanul kapcsolódott a szegénységhez és a devianciához. Ezt a képet tette magáévá a média, és e kép ellen a jogállami eszközök tehetetleneknek bizonyultak. A romák diszkriminációja ellen a politikai, vallási, kulturális élet mértékadó személyei sem léptek fel. Miközben némaságuk cinkosságként volt értelmezhető, az igazi vétkesek gátlástalanul kibasználták az előítéletes társadalmi közeg szorongásait, és létrehozták az erőszakos agresszió spirálját, mely 2008–2009-ben a romákkal szemben elkövetett gyilkosságorozatban csúcsonodott ki.”*⁷

Csepeli és Örkény a 2015-ös tanulmányban a liberális, jogosultságokon nyugvó és készpénztranszfer-alapú közpolitikák helyett a feltételekhez kötött állami szociálpolitikáért száll síkra, melynek célja a társadalmi befogadás előmozdítása. A deszegregáció elsődleges terepévé az iskolának kell válnia, mivel az oktatási rendszeren mindenkinek át kell haladnia, valamint az iskolák „politikai szocializációs ágensek” is egyben. Fontos azonban kiemelni, hogy a deszeg-

regáció elsődleges terepeként azonosított oktatás hi-
baüzenetként jelenik meg a szociológusok javaslatai-
ban. A társadalmi beilleszkedéshez a lakhatási szeg-
regáció megszüntetését tartják elsődlegesnek, ami
azonban jóval komplexebb kihívást jelent, mint az is-
kolára összpontosító folyamatok. Azt is fontos ki-
emelni, hogy álláspontjuk szerint a lakhatás terüle-
tén a deszegregációt – amíg a „szegregátumok lakói”
között kialakul a többség szívét is meghódító, a ki-
törést lehetővé tevő közösségi érzés és etnikai jövő-
kép – meg kell előznie, illetve ki kell egészítenie egy
olyan szakpolitikának, amely a „meglévő helyzet ár-
talmaikat” csökkenti.

A társadalompolitikai és jogvédelmi beavatkozás-
sokat segítő etnopolitikai önszerveződés, amely azért
lenne alkuképes, mert a „*társadalmi érvényesülésben
megegyező és identitásukat megtartó, a származásuk-
at nem elfelejtő sikeres romák*” kritikus tömege kons-
tituálja, sajnos még mindig nem jött létre, noha ígé-
retesnek mutatkozik a fiatalabb aktivista generáció –
állítja Csepeli és Örkény.⁸ Az önszervező és a társ-
adalmi értelemben vett mobilitáson alapuló roma közösség-
fejlődést ('empowerment') tehát endogén feltételek
hiánya is akadályozza.

I.

Megbújva a nap elől a Firenzétől északra fekvő
domboldalon álló Salviati-villa udvarán, a kutató-
munkánkról beszélgetünk Pablóval. Egy francia
kereskedőcsalád gazdaság- és társadalomtörténetét
tanulmányozza, akik a XVI. században költöztek
Marseille-ből Alicante-ba. Volt olyan családtag, akit
diplomataként az ottomán udvarba küldtek, s volt
olyan is, aki a messzi New Orleansig jutott, ahol az
Egyesült Államok hadseregének szolgálatába állt.
Tanulmányaink harmadik évében már nem ér ben-
nünket meglepetésként, hogy projektjeinkben sok a
közös: a tereken átívelő, hagyományok közé hidat fel-
húzó tudás megteremtése és a gyakorlat korlátait ki-
jelölő szabályok felállítása. Közös az előttünk álló ki-
hívás, a keringés kereteit biztosító hálózatok mi-
nősítése: transznacionális, nemzetközi, globális,
kozmpolita vagy transzlokális. Az én választásom a
transznacionálisra esett, mert ez nyújtja természetes
keretét olyan egyének tanulmányozásának, akik tet-
teik révén megteremtik a romák jogai iránt elkötele-
zett érdekérvényesítő hálózatot.⁹

Bárki, aki vakációzott már Olaszországban, tisz-
tában van azzal, hogy ott az étel fogyasztásának sza-
bályait sokkal komolyabban veszik, mint a KRESZ-t.
Egyetlen magára valamit is adó emberi lény – legyen
az akár turista – számára sem megengedett, hogy
ebéd után tejet kérjen a kávéjába. A külföldi diákok

által korrumpált pincérnők egy lötytyintésnyi tejet
azért tolerálnak; ennek köszönhető egy espresso
macchiátót tartok a kezemben. Ebéd után járunk,
amely egy első fogásból áll, amelyhez két köret is vá-
lasztható – rizs, babfélék vagy grillezett zöldségek.
Lényegesen magasabb árért kapható első és második
fogás, utóbbi kiváltható egy nagy salátával, ami ma-
gában foglal egy kis konzervdoboznyi tonhalat is.
A kenyér és a desszert (tortaszelet, joghurt vagy gyü-
mölcs) a menü automatikus velejárója. A menza két-
féle tésztaételt vagy rizst ajánl első fogásként, néha
pedig rizottót. Kedvencünk radicchióval, egy keserű,
lila levelű salátafélével készül. A második fogás
szinte minden alkalommal tartalmaz húst, amelyet
hétfőnként tojással vagy grillezett provolonéval (te-
héntejből készült, északon gyakori sajt), pénteken-
ként pedig az ország katolikus hagyományaihoz hű-
en hallal váltanak ki. Az elején agyremnek tűnt, de
most már kívülről fújom a szabályokat.

Szieszta helyett kint ülünk, az olasz ételek egész-
ségindexéről hordva össze hetet-havat. Szívhez szó-
ló értekezésemben magasztalom a hús magas minő-
ségét és alacsony mennyiségét, a diéta kiegyensúlyo-
zottságát és az olívaolaj szimbolikus használatát – ami
annak a félreértésnek adja alapját, hogy az olaszok
egészségesek, mert olívaolajjal főznek. Dehogyan főz-
nek olívaolajjal – adja alám a lovat Pablo –, csupán a
grillen sült hús tetejére csorgatják. Az egészséges-
ség forrása a zöldségekben keresendő, amelyeket nagy
mennyiségben fogyasztanak nők, férfiak és gyerme-
kek egyaránt.

Innen ered aztán az ötlet, hogy egyetlen más me-
tafora sem tudja megfelelőbben érzékeltetni a roma-
jogi mozgalom belső dinamikáját, mint annak kuli-
naris tájképe: az étel minősége és rafinériája, vala-
mint elfogyasztásának helyszíne. Az ételhez való
hozzájutás a mozgalom és az általa képviselt embe-
rek közötti törésvonalak jelképe is. A kifinomult ét-
kezéstől való távolság egyenes arányban nő a valós
roma személyekhez és az ő – az európai jogi szleng-
ben romanegyedként eufemizált – szegregált telepe-
ken megszerzett, feloldhatatlan igazságtalansággal
kapcsolatos tapasztalataikhoz való közelséggel.¹⁰

A politikai átmenet időszakának kezdetét élő
K-Európában körutazást tevő angolszász jogi misz-
zionáriusok ajkáról az ízletes és megbecsülésnek ör-
vendő francia konyha által felkínált nyálcsorgató fi-
nomságokhoz hasonlókat ígért a jogállam mindenek
felett álló dogmája, s az ennek fenntartásában köz-
ponti szerepet betöltő peres ügyvédek képe. 1991-
ben, amikor a ma már elképzelhetetlennek tűnő jog-
hallgatói triónk – a budai hegyekben felnőtt Kuca,
akinek a szülei az 1950-es években kitelepített osz-
tályidegen elemeként ismerték meg egymást; a ke-

nus Marci, akiből később aljegyző lett Budapest egyik szocialista kerületében és jómagam – Párizsba buszozott, álmodni sem mertünk arról, hogy étteremben együnk. A Quartier Latin-ben behabzsolt kebab éppen eléggé extravagánsnak tűnt. A hazafelé vezető úton egy magyar kamionos vett fel bennünket, önzetlenül megosztva velünk a konzerv székelykáposztáját, amit a francia határral szembeni parkolóban melegített fel a magával hozott táborigényhővel.

Kis idővel az 1995-ös diplomaátadó után egy angol újságíró barátunk vitt el bennünket a Budapest szívében található, nagy becsben tartott Chez Danielbe, ahol a veszélyesen jóképű francia tulajdonos főzte minden este a piacon aznap kínált legjobb portékát, nem takarékoskodva a hússal és a desszerttel. Az még a húsimádó magyarok számára is különösnek tűnt azonban, hogy mindemellett a garnírral fősvényen bánt. Ezt követően vette kezdetét a francia kulináriával való hivatalos viszonyom. A közérdekű pervitel megtértjeként élveztem annak gyönyöreit olyan események során, melyek testi közelségbe hozták a romajogi mozgalom nemzetek közöttiségét.¹¹

Strasbourgban, a hálózatépítés 1990-es évekbeli epicentrumában a francia ételek elzászi gellert kaptak. Ez a hibriditás megfelelően tükrözte a kisebbségi jogi színteret, amelyet olyan aktivisták népesítettek be, mint például Boris Tsilevich, az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének kettős kisebbségi identitású tagja. Természetszerűleg vonzotta őt a Migráció, Menekültek és Demográfia Bizottság munkája, amelyet még azt megelőzően állítottak fel, mielőtt a „kisebbségi problémát” újra felszínre hozta volna a kontinens keleti részén végbemenő rendszerváltás. Egy időben terveztük jogilag tetemre hívni az Európai Unió Faji Irányelvével ellentétes lett nyelvhasználati szabályokat, amelyek napnál világosabban különböztették meg az orosz anyanyelvűeket, ám terveink soha nem szökkentek szárba. Mindettől függetlenül még ma is élénken él emlékezetemben a vacsora, melyet Tsilevich szakavatott iránymutatása mellett költöttünk el a nyugati államok által kétellyel fogadott pán-európaiságú kisebbségi jogok megfigyelésére létrehívott Kisebbségi Keretegyezmény végrehajtását felügyelő Tanácsadó Bizottság ülését követően.¹² Strasbourg központjában, szemben a katedrálissal kóstoltunk bele a flammkuchenbe – egy vékony tésztájú, pizzára hasonlító, ám feltétekkel alaposan megrakott finomságba – és a choucroute-ba, a húsdarabokban és kolbászban dúskáló elzászi káposztaételbe, amely kísértetiesen hasonlít a szintén multikulturális gyökerű székelykáposztánkhoz. Ahogyan a főszereplő összetevő a francia és magyar konyha közötti leközvetíthetetlennek hitt különbséget, úgy hidalta át az

emberi jogi diskurzus a roma és orosz kisebbségek tapasztalatai közötti esetleges eltéréseket.

Az Európai Unióhoz való csatlakozást megelőzően a célállomás Strasbourgól Brüsszelre változott, érintve számos európai fővárost, amelyekben konferenciákat szerveztek az Európai Tanács 2000-ben elfogadott egyenlő bánásmód irányelveivel kapcsolatban. Az új évezred első évtizedében egyszer tértem mindössze vissza a francia városba; azért, hogy megfigyelőként részt vegyek a nagykamarai tárgyaláson, amelyet a D.H. és társai Csehország elleni ügyében tűztek ki. Az ügyvédek csapatát egy fantasztikus gratin dauphinois-t kínáló étteremben értem be – ez egy felfoghatatlanul kis adag, ámde isteni ételt, amelyet vékonyra karikázott burgonyából, sokkoló mennyiségű tejszínből és sajtból varázsolnak a tányérra. Az asztal körül Anthony Lester, a Lordok Házának tagja és az INTERIGHTS alapítója, James A. Goldston, az Nyílt Társadalom Igazság Kezdeményezés (Open Society Justice Initiative – OSJI) vezérigazgatója és az Európai Roma Jogok Központjának (European Roma Rights Centre – ERRC) volt jogi igazgatója, valamint David Strupek, egy magánpraxisban dolgozó cseh ügyvéd foglaltak helyet. Az antirasszizmus ügye ültette őket egy asztalhoz és oly ritka események, mint ez a vacsora, mélyítették el az együttműködésüket. A különvéleményt megfogalmazó bírák szemében mindez aláásta a hitelességüket. Másnap, a tárgyalás során a spanyol bíró kételetét fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy vajon Lester találkozott-e valaha is a kérelmezőkkel. Az összehasonlító esetjogi rész áttanulmányozását követően szlovén kollégájában az az írásba is foglalt kérdés merült fel, hogy vajon idővel kiderül-e, hogy „milyen hátsó gondolattal hívták a Bíróságot táncba”.

Az Egyesült Államokban tett jótékonyági magánalapítvány, a Nyílt Társadalom Alapítványok (OSF), mely központi szerepet játszik a romajogi mozgalomban – s ennek megfelelően a doktori diszsertációmban is –, különös figyelmet fordított arra, hogy jól tartson bennünket. Az aranykorban a budapesti iroda csapatépítő rendezvényén, melyet egy öt csillagos antalyai szállodában rendeztek, csupán a lekvárok és joghurtok körbekóstolása egy hetet tett volna ki, noha ezek csupán egyet foglaltak el a hat asztal közül, melyeken a reggelire kínált török finomságokat tették közszemlére. Mindezeketől függetlenül a teraszon – hogy a szag ne zavarja a vendégeket – a tojásételek szakavatott készítője várta a rendeléseket.

2007-ben, amikor az OSJI New Yorkba reptetett az EU-s antidiszkriminációs irányelvek megvitatására, a város kísértetiesen ismerősnek tűnt, dacára annak, hogy életemben először jártam ott. Nem csupán

a hotel art deco díszítőelemei emlékeztettek Budapest legfinomabb épületeire, de a meghatározó utcai étel, a sokkoló mennyiségű sóba mártott percc (bretzels) is gyermekkorom sós perccét idézte fel, amely a Fővárosi Nagycirkuszban volt kapható. Mindemellet New York oly messze esett természetes lakhelyemtől, mint a romajogi ügyvédkedés a mestertervtől, hogy jogi tanulmányaimat követően majd jó sok pénzt keresek. A hivatalos vacsorákon való részvétel tagadhatatlanul csiszolt az asztali modoromon, de az étel mint értékes jószág gyermekkori képe a mai napig meghatározó emlék.

Az éttermi csillagok száma és a fogások minősége szoros kapcsolatot mutat a világot jobb helyre tevő, szubverzív s egyben újító ötleteket piacra vivő társadalmi vállalkozók rangjával és előfordulási sűrűségével.¹³ Minél szegényebb az ország, ahol az esemény megrendezésre kerül, annál jobb az étel, hiszen legalább oly nehéz Braziliában vagy a Dél-Afrikai Köztársaságban rosszat enni, mint amilyen könnyen lehetett még nem is oly régen közepszerű táplálék által csapást szenvedni észak-európai konferenciákon. Az 1997 nyarán Durbanben megrendezett, közérdekű jogérvényesítésről szóló konferencián a résztvevőket tengeri kilátással bíró szobákban helyezték el, és a multikulturalitás alapját képező afrikai, indiai és portugál fogásokkal kápráztatták el. Szafarira mentünk, zulu sört ittunk, és helyi hip-hop művészek előadásán vettünk részt, miközben megízlelhattuk a kontinens fantasztikus húskínálatát. Mindemellé azt a tanácsot kaptuk, hogy sötétedés után ne merészkedjünk a tengerpartra.

Örökké hálás maradok Eckstein-Kovács Péternek, amiért magával rántott a szabályok megsértésének feneketlen kútjába, aminek a végén egy kocsmában kötöttünk ki, és a helyi erővel bandáztunk. Húsz évvel később, amikor Kolozsvárról meglátogattam, hogy interjú készítek vele a doktori disszertációhoz, a felesége azonnal beazonosított a kocsmalátogatás története alapján. Miután a Felsőház tagjaként és az emberi, valamint kisebbségi jogokért felelős tárca nélküli miniszterként szolgált Bukarestben, Péter visszatért ügyvédi praxisához és a helyi aktivizmushoz. Ennek megfelelően a nyári fesztivál éjszakai rendezvényeinek felkeresését követően másnap reggel már Kolozsvár első melegfelvonulásán masírozunk, a rendőrség kérésének megfelelően távol a központtól, még hozzá „saját érdekünkben”. Péternek lehetősége nyílt pellengérré állítani a cél és a mód között feszülő ellentmondást, amikor a helyi tévé szenátori múltjára való tekintettel megszólaltatta. Az etnikailag sokszínű felvonulásról az utunk egy magyar étterembe vezetett, ahol vendéglátóim tipikus magyar fogásokat rendeltek, míg jómagam egy ín-

csiklandozóan savanykás levesbe, ciorbába merítettem a kanalam.

Maroknyi aktivistának sikerül ily zökkenőmentesen áthidalni a társadalmi, kulturális és szakmai különbségeket. Az intézményesített mozgalmon belül és kívül feltáruuló élethelyzetek között feszülő ellentmondásokon könnyű tovalibbenni. Dél-Afrikában sem egy tengerparti támadás okozott tragédiát, hanem egy „kirándulás” Sowetóba. Amint a busz a bádoglelep kerítésének tövébe ért, emberi jogi és környezetvédelmi aktivisták gondolkodás nélkül húzták elő kamerájukat, és kezdtek lőni a képeket, mint tőről metszett katasztrófaturisták. Egyet nem értésem jelül megtagadtam, hogy leszálljak, s tántoríthatatlan maradtam még akkor is, amikor a számomra teljesen ismeretlen emberek házához újonnan épített fürdőszobák megtekintésének csalogató ígéréttel kecsegtettek. Az incidens rossz ízt hagyott a számban, úgyhogy másnap reggel, amikor azzal a kérdéssel szembesültem, hogy hogyan is szeretném a tojást elkészíttetni, nem találtam a szavakat – oly ritka alkalom volt ez, mint a fehér holló, mondanák a személyemet jól ismerők. Négy évvel később a Rasszizmus Elleni Világkonferencia keretében rendezett Civil Szervezetek Fórumán megjelent roma aktivistákat zsebelték ki, amikor a várost járták. Számukra ez a munka része volt. Részvételüket a Ford Alapítvány támogatta, mint ahogy a miénket is, de ők egyértelműen másképp értelmezték a munkával együtt járó ártalmakat, mint a közérdekű jogászok csapata.

A korai időszakban kínosan érezhetőek voltak az amerikaiakkal és nyugat-európaiakkal szemben fennálló társadalmi-gazdasági különbségek. 1998-ban a Friedrich Neumann Alapítvány a Szabadságért az ET tanulmányozására hívott meg társadalmi vállalkozókat posztoszocialista országokból. Az alapítvány állta az utazás és a szállás költségeit, s rendelkezésünkre bocsátott egy olvasmánylistát is a liberális gondolat alapjairól. Ezzel szemben sem vacsorát nem szervezett, sem pedig napidíjat nem fizetett a résztvevőknek, aminek eredményeként egy idősebb bolgár akadémikus éhen maradt, miután nemcsak a helyi olcsóbb éttermek és az élelmiszerbolti készlet ismeretének, de olyan bankkártyának is híján találta magát, ami lehetővé tette volna számára, hogy külföldön vegyen fel pénzt. Pöttömnyi fizetéséből nem tudta fedezni étkezése költségeit. Gyakorlati panaszai kényelmetlen ellentmondásba kerültek az emelkedett elvekkkel, melyek megvitatására összegyűltünk. Körültekintően magyarázták el számunkra, hogy az 1940-es évek végén az Európai Emberi Jogi Egyezményt nyugatiak és keletiek együtt fogalmazták. Sajnálatos módon az 1990-es évek kelet-európai emberi jogi aktivistái és az alapítvány munkatársai között

fennálló valós gazdasági különbségek nem kaptak ugyanilyen mértékű figyelmet. Más nemzetközi nem kormányzati szervezetek nagyobb körültekintéssel jártak el. Egy 2004-es prágai konferenciát megelőzően a Migration Policy Group például megakadályozta, hogy a hotel blokkolja a vendégek kártyáján a szállás költségeit, miközben az érkezéstől a távozásig gondoskodott közös étkezések megszervezéséről.

Hazai rendezvényeken egyszerűbb ételsort szolgáltak fel, az újraelosztásra viszont számos lehetőség nyílt meg. 2004-ben, a magyar Igazságügyi Minisztérium – mely mindig jobb minőséget ígért, mint a belügy – által a frissiben megszavazott egyenlő bánásmód törvényről szervezett konferenciát követő fogadáson rengeteg étel megmaradt. Az üggyel szimpatizáló minisztériumi tisztviselőket könnyűszerrel meg lehetett győzni arról, hogy szállíttassák át a maradékot a főváros legnagyobb, s csupán pár száz méterre található hajléktalanszállójába. Mások más taktikát követtek.

A „cigányposta” – a fáradhatatlan pletykagyár, mely a roma közösségeket egyesíti határokon innen és túl oly eseményeken, melyeken „pakiválni” lehet és kell – számos színes anekdotával emlékezik meg azokról a roma politikusokról, akik unortodox módon gondoskodnak arról, hogy a maradék étel ne vesszen kárba.¹⁴ Kistelepülésekről érkezve nylon zacskóval felszerelten menekítik a sztori szerint a töltött káposztát – a romatémájú fogadások szimbolikus étékét – és a rántott csirkét, a magyar nemzetieledelt. Így vonulnak be a közös roma tudatalattiba roma Ludas Matyiként, azon mitikus karakter példájaként, amely túljár a gázsók (a nem romák) eszén.

A pakiválás roma közösségekben betöltött központi szerepére reflektálva választotta ezt a szót a romajogi mozgalom két emblematisz figurája – Bíró András és Nicolae Gheorghe – közös transznacionális kezdeményezésük emblémájaként. Bíró szavaival: a pakiválás „a bizalmat, a hitelességet és a tiszteletet jelenti a roma nyelvben, így ezt a kifejezést választottuk a romák hagyományos és szervezeti kultúrája közötti kapcsolatok kiépítésére”.¹⁵ A Pakiv Európai Roma Alapot világbanki támogatásból hozták létre, és a két alapító atya által nemzeti szinten működtetett civil szervezetek bevételgeneráló tevékenységének megerősítésén túl azt tűzték ki célul, hogy fiatal roma aktivista-közösségépítő generációt képezzenek ki, akik képesek lesznek továbbvinni a zászlót, amikor ők már nem lesznek. Számos pakivossal dolgoztam együtt jómagam is.

A Világbank fontos szereplője a romajogi mozgalomnak, úgy is mint a Roma Oktatási Alap társalapítója, amely a romák felsőoktatásbeli részvételének fokozását és az iskolai szegregáció elleni küzdelmet

tűzte ki célul. A Világbank szakpolitikai és gyakorlati beavatkozásának és a „fortélyos állam” tetteihez kapcsolódóan fennálló bünrészességének a globális délre gyakorolt pusztító hatásával foglalkozó kutatásokkal ellentétben a romaügyben betöltött szerepéről nem könnyű fellelni kritikai tanulmányokat.¹⁶ Kelet-Európában a Világbank végzi, illetve nyújtja a romatémájú kutatások pénzügyi forrásainak jelentős részét, míg a fejlesztéspolitikához kapcsolódó kritikai meglátások túlnyomó része az EU ellen irányul annak szakpolitikája, tétlensége és a végrehajtást gáncsoló tagállamok felelőségének eltussolása miatt.¹⁷

II.

Annak ellenére, hogy idővel megtanultam együtt élni a regionális és transzatlanti gyűlések elkerülhetetlenségével, a romák elkeserítő, egyben gyomorforogató gazdasági és jogi helyzetének budapesti, brüsszeli, prágai és New York-i helyszíneken történő megvitatása – oly terminológiával, amely reflektál az egyre szélesedő jogi lehetőségekre csakúgy, mint a pénzadományozó szervezetek, szakpolitikusok és akadémikusok által az adott pillanatban előtérbe állított értelmezési keretekre – gyakran tűnt fontoskodó ömlengésnek.¹⁸ A győztes ügyek számának növekedése ellenére a romanegyedekben folyamatosan fennálló elnyomás és nélkülözés az emberi jogi hitvilággal szembeni gyakorlati agnoszticizmusra sarkallt. Nem állítom, hogy nem kavarnak hasonló érzések az állami jogvédők, szociális munkások és számos más, a romákkal kapcsolatba kerülő szakmabeli kebelében is, de az ő történetük máshol mondatik majd el.

Amíg fősodorbéli emberi jogásként működtem a Magyar Helsinki Bizottság (MHB) kebelén, nem merültek fel bennem hasonló kételyek; annak ellenére, hogy az MHB ügyfelei – elítéltek, fogvatartottak és menedékkérők – nem éltek feltétlenül jobb állapotok között, mint sok roma, akiket a munkám során megismertem. Noha a strukturális igazságtalanságok egyértelműnek tűntek mindkét területen, az MHB környékén nem voltak fellelhetőek identitásalapú, átláthatatlan politikai programmal rendelkező és a hatalmi játékokra kihegyezett fülű aktivisták; akik, amennyiben úgy ítélik fontosnak, kiállnak etnikai társaikért a jogi fókuszú segítő szervezetekkel szemben is.

Miért jár együtt a roma jogvédelem szívet-lelket megbénító kognitív diszsonanciával, amely a tudatalattiba befészkelve magát állandó lelkipurdalást okoz, azt sugallva: „Imposztor vagy!”? A fősodorbéli emberi jogi mozgalom által képviselt csoportok

nem tesznek ilyen morális terhet az ügyvédek vállára, noha a közöttük húzódoó anyagi jellegű egyenlőtlenségek nem sokban különböznek a romák és a jogi képviselők között fennállóktól. A roma aktivisták emelik a pszichológiai tétet a gázsók mozgalomban fennálló legitimitásának megkérdőjelezésével, vagy az ok máshol keresendő, jelesül az ügyfelek hozzáállásában? A roma aktivisták a közösség érdekében járnak el, vagy a saját felelősségüket hártják a mozgalom más szereplőire a svédasztalos ebéd vagy a konferenciát követő vacsora közben lefolytatott heves viták során? A saját autoritásukkal és a magánalapítványok, illetve nemzetközi szervezetek általi kooperációjukkal kapcsolatos önreflexió hangjait próbálják elhallgattatni?

Az ügyfelek és jogi képviselők között fennálló anyagi természetű egyenlőtlenségek a bírákban is kérdéseket vetnek fel. Expliciten soha ki nem mondotan ezek a döntési szabadsággal kapcsolatos dilemmák a jogi követelések valós szerzőségét kérdőjelezzik meg, felvetve annak lehetőségét, hogy a társadalom peremére szorult kisebbség sérelmeit olyan célokra használja fel a jogászok egy deviáns csapata, amelyek valójában a szubverzív elit érdekeit szolgálják.¹⁹ Noha különösnek tűnhet, hogy az anyagi nehézségekkel küzdő ügyfelek a jog előtti egyenlőségükért álljanak csatarendbe, valójában az is eléggé kifacsart hozzáállás, amely megrökönyödik azon, hogy bizonyos alkalmakkor inkább a jogrend alanyaivá, semmint tárgyaivá kívánnak válni. Ahogy azt a romajogi aktivista és jóbarát Orsós János jegyezte meg a szélsőjobboldali polgármester által vezetett Gyöngyospata iskolájában fennálló szegregáció megszüntetését célzó ügyben meghozott elsőfokú ítélet kihirdetését követően: remek érzés egyszer végre nem vádoltként, hanem felperesként érkezni és győztesként távozni, még akkor is, ha a bíróság csupán elismerni és megerősíteni tudja a romákat a jogaik tekintetében.

A megjegyzés finoman utalt a társadalmi újraelosztás bíróság előtti elérhetetlenségére, amelyet a legjobban a büntetőjog olyan romákkal szembeni eltűzött alkalmazása példáz, akik egyértelműen szociális ellátásra szorulnának inkább. 1995-ben az első büntetőper, amelyen megfigyelőként vettem részt, két tucat felnőttel szemben folyt, akik egy fagyos téli éjszakán krumplit loptak a környező falu még működő termelősövetkezetének magtárából. A zsákmány nagy részét azon nyomban elfogyasztották, és feltehetően többre került nekik az elhúzódoó tárgyalási napokra felutazni, mint a vetőkrumpli piaci értéke. Mindez természetesen még mélyebbre süllyesztette őket a helyi uzsorások hálójában. Utóbbiak gyakorlati büntethetőség alóli mentesülése okán a közhiede-

lem úgy tartja, hogy a rendőrség a romanegyedekben való rendfenntartás érdekében gyakorta hagyatkozik szolgálataikra, így nem csoda, hogy a rendfenntartó erők akkor teljesítenek igazán jól, amikor a társadalom legelesettebb és legkiszolgáltatottabb tagjaival szemben járnak el. Vélhetően az is igaz azonban, hogy amint a rendőrök, az emberi jogászok is nehezen tudnak az ezen csoporton belüli elnyomók befolyásától mentesen működni, ami persze csak sejtés marad, hiszen a belső elnyomók tetteit rendre hallgatás övezi.

Télvíz idején vastag fehér zokniban és strandpucsban próbáltak a krumplitolvaj, társadalomra kiemelten veszélyes elemek a bíróság épületébe bejutni Miskolcon, ahol már a biztonsági ellenőrzés során alaposan megalázták őket, mielőtt még sor kerülhetett volna bármilyen értelemben vett igazságszolgáltatására. A csoportos elkövetés okán védőkényszer állt fenn. A fél tucat kirendelt védő között elosztott vádlottak igen kevés magyarázatot kaptak a történelekről, mint ahogy a védelmükben megtett felszólalások sem nyúltak hosszúra. Egy idősebb kolléga átszunyókálta az eljárás nagy részét, ebéd után húzva csak igazán a lóbört. A kirendelt védői díjak – ha csak minimális mértékűt is, de – megélhetést biztosítottak az ügyvédeknek, akik számíthattak a szakma szolidaritására, és megbecsült társadalmi státuszt élveztek. Égtem a vágytól, hogy megtudjam, vajon kit tekintettek a megbízójuknak: a roma vádlottakat, a kirendelést szignáló bírót vagy a színre és rászorultságra vak absztrakt értéket, az igazságot – s ha azt, akkor vajon kinek az igazságát?

A romajogi ügyvédek képét a társadalom nem formálja ilyen pozitívrá, vagy legalábbis: többség és kisebbség egyaránt hitetlenül szemléli a romák jogai iránti szenvedélyüket. A társadalmi ügy iránt elkötelezett ügyvédek ellenőrzése és hiteltelenítése érdekében a politikusok arra játszanak rá, hogy a középosztályiségükből és a politikai nézeteikből eredően képmutatónak állítják be őket.²⁰ K-Európában az erős politikai érdekérvényesítő képességű kisebbségekkel – magyarokkal Szlovákiában és Romániában, törökökkel Bulgáriában, valamint zsidókkal Magyarországon – való kapcsolat a politikai liberalizmus és a nemzetköziség jelképe. Az etnikai hovatarozás átpolitizált, ezért politizálódik át a kisebbségek védelme is. A radikális trollok színesen dehumanizáló narratívája mögött ez a logika húzódozik meg: a liberalizmust teszik meg bűnbakká, mert olvasatukban a romák és egyéb marginalizált csoportok előtérbe helyezése miatt az átlagembert nagyobb mértékben sújtják a gazdasági nehézségek. E kritikát aztán kiterjesztik az emberi jogászokra, akik konfliktushelyzetekben nyilvánosan kiállnak a kisebbségekért.

A roma ügyfelek kézzelfoghatóbban teszik próbára a roma jogvédők és szervezeteik elkötelezettségét. Néhányan függővé válnak a jogsegélytől és az elérhető többlétszolgáltatásoktól, míg mások külön figyelmet kívánnak meg annak fejében, hogy „jogállami kísérleti nyúllá” váljanak. Meglepő talán, de a szolidaritásról tanúságot tevő tettek és gyakorlatok mozgalmi történetmondása másra koncentrálnak. Az első lecke, amelyet romajogi inasként magamévá tettem, az étel és kávéfogyasztási szokásokra és a romanegyedekben fennálló körülményekhez való igazodásra vonatkozott.

A roma aktivisták számára egyértelmű a romanegyed és a bíróságon való lét közötti eltérések áthidalásának fontossága, amely megkívánja az utazás és étkeztetés megszervezését csakúgy, mintha nemzetközi konferenciát szerveznénk. Ennek fényében nem meglepő, hogy számos, a szakmai szabályokkal nem egészen összeegyeztethető tevékenység tartozik a romajogi ügyvédek napi rutinjába, mint például használt babakocsi beszerzése annak érdekében, hogy a háromgyermekes, kényszersterilizált anyát annyira „mozgósítsák”, hogy eljusson a kórházba, ahol személyes jelenlétét kívánják meg az iratokba való betekintéshez, vagy hogy a megbízó civil szervezet rendelkezésére bocsássák a saját gépkocsijukat, hogy a szegregált telepen lakó ügyfelek időben odaérjenek a tárgyalásra.²¹ A nemzetközi migrációval ellentétben inkább ilyen típusú mobilitási dilemmák töltik meg a mozgalmi hétköznapokat. Ezek fényében teljesen normális, ha az elnyúló tárgyalásokat követően olcsó éttermet választanak a résztvevők, és a jobbmódúak rendezik a nap végén az egész asztal számláját. Ily módon normalizálódik az emberi jogi, fejlesztési és karitatív tevékenységek közötti határok elmosódása.

III.

2017 novemberének közepén járunk, ebédidőben. A helyszín Brünn, a La Bouchée nevű francia étterem, amely kétszáz méterre található a volt demokratikus ellenzéki Anna Sabatova irodájától. Jelenleg ő tölti be a Csehország Közvédője (ombuds) tisztségét, s mint ilyen látja vendégül a D.H. és társai Csehország elleni ügyében – vagyis az „európai Brown-ügy”-ben – született strasbourgi ítélet tizedik évfordulójának tiszteletére rendezett szeminárium külföldi résztvevőit.²² A D.H.-kampány azt hivatott elérni, hogy Csehország végrehajtsa az ítéletben elrendeltek, s eképp megtestesíti azon civil törekvéseket, amelyek a szegregált cigányiskolák megszüntetését tűzték ki célul.

Miközben a Sabatova asszony és vendégei számára fenntartott hátsó terembe tartok, kavarnak bennem az emlékek, amelyek sokkal gyakrabban törnek elő, mióta nem praktizálok romajogi ügyvédként, csupán írok a témáról. Egy éve jártam itt legutóbb. A közvédővel és jogi igazgatójával, Petr Polakkal ebédeltem együtt, miközben a doktori kutatás keretében beszélgettem őket a deszegregációs perekéről. Polak kedvesen felajánlotta, hogy tolmácsol, mert ugyan Sabatova asszony és én is beszélünk két-két idegen nyelvet, ezek között nincs átfedés. Egy héttel jártunk a pozsonyi első találkánk után, ahol a cseh, szlovák és magyar ombudsok tartottak konferenciát a deszegregációról.

Az európai nemi egyenlőségi és antidiszkriminációs jogi hálózat (Legalnet) faji (roma) szakértőjeként szólaltam fel a szlovák fővárosban – de nem emiatt nem beszéltem a magyar ügyekről, amelyekben az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítványt, a deszegregációért fellépő közérdekű jogi szervezetet képviseltem. Szükségtelemné tette az önfényezést a magyar kisebbségi biztos videóüzenete, amely taglalta esetjogi eredményeinket. Megérdemelten irányította magára a reflektorfényt az Allampolgári Jogok Országgyűlési Biztosának kisebbségi ügyi helyettese, hiszen hivatala kiemelkedően sokat tett a szegregáció témájának jogi keretekbe foglalásáért, iskolapéldáját nyújtva a köztisztviselőként dolgozó jogászok és a társadalmi ügy iránt elkötelezett ügyvédek közötti együttműködésnek.²³ Az is tagadhatatlan azonban, hogy a kezdeti, mozgalomközeli működést távolságtartóbb hozzáállás váltotta fel a biztosok személyisége és a változó politikai klíma függvényében. A szövetségeseinkben nem bővelkedő romajogi mozgalom szereplői számára azonban még a papíron való kiállítás, az elvek megtartása is jelentőséggel bír.

A La Bouchée-ban ez alkalommal James A. Goldstonnal szemben kapok helyet, míg jobbra tőlem az OSJI lobbizagatója ül. Mindhárman előre dőlve hegyezzük a fülünk, hogy a tolmács minden szavát halljuk. Ők ketten New Yorkból repültek ide Bécsen keresztül, míg én Firenzéből érkeztem Zürich és Bécs érintésével, mert a turistaszegzon elmúltával a közvetlen járatok is szünetelnek. Több időt töltöttünk az utazással, mint amennyi ideig a szeminárium tart. E nézőpontból kifejezetten megéri együtt ebédelni vagy vacsorázni, hiszen jót enni így nem csak jó, de hasznos is. Megöleljük és megpusztiljuk egymást, mert számos hasonló helyzetben ültünk már így együtt a D.H.-kampány keretében, amely nemcsak számunkra, hanem számos más szeminárium-résztvevő számára is személyes ügy.

Goldstont 1997 óta ismerem, amikor az ERRC konferenciát rendezett Budapesten a közérdekű per-

lésről. Pár hónappal később váltunk először „bűnrészesekké”. Betörték a lakásába, és mivel tudta, hogy éjszaka a NEKI Fehér Füzetét fordítom, felhívott. Tolmácsoltam közte és a rendőrök között, taxiba ültem, majd az angol lakótársam szobájában helyeztem el. Azóta bevon projektekbe és konferenciákba, amit én önostorozó humorral próbálok viszonzni, mint Svejka, a jó katona, aki a vacsoraasztalnál is szolgálatot teljesít.

A személyes megjegyzésekre most nincs idő, mert Sabatova asszony szeretné megtudni, hogy mit gondolnak az asztal körül ülő bírák, akik miatt – felteszem – francia, nem pedig cseh étterem szolgál a találkozó helyszínéül. A külföldiek gyorsan leadják a rendelést: sült liba burgonyás knédlivel és lilakáposztával. Nekem hiányoznak a kiadós közép-európai fogások, s úgy tűnik, ezzel az amerikai vendégek – akik részben szponzorálják az eseményt – sincsenek más képp. A magyarok ropogósabbra sütik a liba bőrért, hagymával törik a krumplit, és jól megfűszerezik a káposztát, de a cseh változat is ütősebb, mint sok olasz étel. Az ismerős ízek öröme maga alá temeti a kérdést, hogy miért is nem rendelünk francia ételt, ha már francia étteremben vagyunk. Valahogy természetesnek tűnik, hogy a külföldiek a helyi kultúrában merülnek el, míg a csehek arra használják az eseményt, hogy kitekintsenek a világra.

Az asztal körül alkotmánybírói és legfelsőbb bírák foglalnak helyet, valamint a csehek a strasbourgi bíróság előtt képviselő minisztériumi tisztviselő, aki tíz évvel ezelőtt a D.H.-ügy kérelmezői ellenében érvelt. Vele szemben a Masaryk Egyetem helyettes dékánja és az a bíró ül, aki az Ostravában jelenleg is fennálló szegregáció ellen indított ügyben hozott nemrég elsőfokú ítéletet. Martina Stepankova, a cseh igazságügyi minisztérium alapjogi osztályának vezetője – a Poradna nevű cseh emberi jogi szervezet korábbi jogásza –, valamint Vanda Durbakova ügyvéd, a szlovák Poradna vezetője elmélyülten beszélgetnek a strasbourgi képviselő jobbán. Az EU csatlakozás idején Stepankova felelt az anti-dizkriminációs irányelvek hazai jogba való átültetéséért, és ebben a minőségében vett részt a témába vágó, az EU által finanszírozott és cseh civil szervezetek által 2005-ben megrendezett képzésen. A projekt hivatalos megfigyelőjeként ekkor találkoztam vele először. Durbakova tizenöt évvel ezelőtt kezdett kényszersterilizált roma nőket képviselni közös barátunkkal, Barbora Bukovskával, aki a cseh Poradna vezető jogászaként működött abban az időben. Bukovska a szlovák Poradna egyik alapítója, vagyis azé a civil szervezeté, amellyel az engem megbízó magyar romajogi szervezet 2012 óta működik együtt. Durbakova nemrég lett a Legalnet szlovák nemzeti szak-

értője. A tavaly Pozsonyban megrendezett deszegregációs konferencián egy panelben szólaltunk fel, kiegészítve Sabatova asszonyt. Az ebéd előtt, a köztudó meghívására Durbakova képzést tartott a hivatal jogászai számára a deszegregációs perekéről. Stepankova és Durbakova az asztal velem átellenes oldalán a bírakkal folytatnak elmélyült társalgást csehül. A desszert után csak az aktivista bírák maradnak velünk.

Húsz évvel ezelőtt Goldston volt a D.H.-ügy egyik fő értelmi szerzője. Egy évtizeddel később része volt a csapatnak, amely a tizenhét ostromi felperest a nagykamrai meghallgatáson képviselte. „Ügyfelei” nagy része szegregált iskolát végzett, miközben az ítélet kiszabását várta. Kinek a hibájából történt így: a gyerekekből, a szüleikéből, a „segítők” vagy azon közszolgák tarka sokaságának – végső soron a cseh államnak – a hibájából, akik a régi beidegződéseket követve úgy járhattak el minden nap, hogy azáltal a strukturális diszkriminációt büntetlenül fenntartsák? Morálisan védhető volt jogi – nem pedig politikai vagy helyi – csatát vívni, integrált iskolákba íratva be a gyerekeket? Helyes mindezek után egy évtizedet az ítélet végrehajtásának szentelni? Noha romajogi szervezeteket rendszeresen kritizálnak a mozgalmon belül az ilyesfajta „hibákért”, az OSF hálózat – amely pénzügyi és szakmai forrásokat biztosít – kivételt képez. A kritika nagy része természetesen elvi, hiszen „csak perelni” gyakorlatilag lehetetlen. Ostraván például az ERRC együttműködött az együttélés fontosságát a nevében hordozó Life Together nevű helyi civil szervezettel annak érdekében, hogy integrált iskolába jussanak a roma gyerekek.

2017 novemberének közepén a fizikus végzettségű Kumar Viswanathan – aki a húsz évvel ezelőtti árvíz miatt jött Ostravára, és alapította meg a Life Together-t – eredményes közösségi munkáról beszél a szeminárium résztvevőinek. Teszi mindezt anélkül, hogy megemlítené, miért támogatta sajtóközleményben a nemrég kihirdetett deszegregációs ítéletben felelősségre vont iskolaigazgatót. A közlemény első látásra aláásta a régóta áhított D.H. II.-t, miközben csupán kiállt egy romabarát közszolga mellett, aki az elvek és a gyakorlat közötti kibékíthetetlen ellentét áldozatává vált. Azt a kulcsfontosságú dilemmát kívánta orvosolni, amelynek feloldására az adverziális keret alkalmatlan, és a romaügyben két táborra oszló közvélemény is képtelen. Mindemellett persze gyakran tűnik olybá, mintha a szociális szolgáltatást nyújtó, illetve fejlesztéssel foglalkozó (roma) civil szervezetek a szükségesnél több elvet áldoznának fel a – sokszor kétséges – gyakorlati eredmények oltárán.²⁴ Ez az ellentmondás – valamint az, hogy a helyi szervezetek magukévá teszik-e valójában az em-

beri jogok értelmezési keretét – elvéve képezi vita tárgyát, s nincs ez másképp Brünben sem. Ismét érintetlenül marad tehát a helyi közösség-szervező mint mártír és a romajogi ügyvéd/szervezet mint főgonosz képe.

Goldston deszegregációs narratívája a köz rendelkezésre áll.²⁵ Az övé azonban csupán egy a több tucat szakemberé között, akik az ítélet megszületését lehetővé tették, és a végrehajtásán ma is dolgoznak. Roma gyerekek és szülők, közösség-szervezők, romajogi aktivisták – cseh, angol, albán, görög, magyar, ukrán és amerikai – jogászok, szakpolitikusok, minisztériumi tisztviselők, politikusok, újságírók, bírák, európai bürokraták és akadémikusok együttesen gyúrták a szociológiai tény jogi követeléssé, és ragasztották az ügyre a faji szegregáció fölötti szimbolikus győzelem címkéjét. Az OSJI közreadta a gyerekek élettörténetét, és összegyűjtötte a strasbourgi deszegregációs ítéletekről alkotott véleményeket, de a sztori még így sem kerek.²⁶

A D.H.-ítéletet dogmatikai jelentősége miatt ünneplik, de talán sokkal kivételesebb a rá áldozott emberi és anyagi erőforrások tekintetében; ez utóbbi okán lényegében megismételhetetlen.²⁷ Egyetlen más romajogi ügyért nem mozdultak meg ilyen mértékű anyagi és szakmai források. Mindez természetesen kételyt ébreszt – hasonlóképp a Brown-ügyhöz, melynek az amerikai polgárjogi Pantheonban elfoglalt előkelő helyét számos „revizionista” tudós kérdőjelezte meg. Utóbbiak szerint az afroamerikaiak kívánságlistáján az iskolai szegregáció megszüntetése nem foglalt el kiemelt helyet, mint ahogy az NAACP²⁸ hosszútávú prioritásai között is csak egy volt. A Brown-ügy a jogi liberalizmus által létrehívott konstrukció, s mint ilyen áll ellen a korlátait taglaló realista beszámolóknak.²⁹

A jogászok leggyakrabban Gerald Rosenberg „behatárolt bíróság” (‘constrained court’) és Michael Klarman „visszahatás” (‘backlash’) elméletére hivatkoznak.³⁰ Míg Rosenberg tézise szerint a bíróságok számos okból nem a legmegfelelőbbek arra, hogy társadalmi reformot szövegezzenek meg és hajtassanak végre, addig Klarman arra mutat rá, hogy a kiemelkedő jelentőségű jogi győzelmet követően az afroamerikaiak helyzetét illetően jelentős mértékű visszaesés mutatkozott. Álláspontja szerint az ítélet jelentősége inkább az volt, hogy masszív ellenállást váltott ki a választott tisztségviselőkből és köztisztviselőkből, mintsem az, hogy a polgárjogi mozgalomnak lendületet adott volna.

A történészek ezzel szemben meggyőzően érvelnek a visszahatás-tézis ellenében; rámutatva arra, hogy a masszív ellenállás a Brown-ítéletet megelőzően is jelentős méreteket öltött az USA déli államai-

ban, ennek megfelelően a bírói aktivizmus inkább arra tűnt alkalmatlannak, hogy a mindennapi rutint megváltoztassa – ami folytatódott is volna, ha egy évtizeddel később a szövetségi kormány nem hoz átfogó reformintézkedéseket. Következésképp, ezen álláspont szerint a masszív ellenállás a bírói aktivizmustól független változó.³¹ A revizionista elméletekkel szemben nem csupán a Brown-ügy népszerű hatását és mozgósító erejét hozzák fel érvként, hanem oktatási statisztikákra hivatkozva azt is állítják, hogy az ítélet megindította bizonyos déli kerületekben a középiskolai és egyetemi deszegregációt.³² Az irodalom nincs híján versengő elméleteknek; ezek között említhető a szinergia-tézis is, mely szerint a jogi és politikai mozgósítás kombinációja vezetett eredményre.³³ Mások szerint az etnikai kapcsolatok javulása természetes velejárója a társadalmi folyamatoknak, az pedig sajnálatos, hogy a polgárjogi mozgalom láthatólag nem hozott olyan átütő eredményeket egyetlen területen sem, mint ahogy azt eredetileg remélték.³⁴

Az elsöprő változások elmaradása aláássa a közérdekű jog és a közérdekű perlés legitimitását – ez a legitimitáció azonban visszaállítható.³⁵ Azt szükséges mindössze felismerni, hogy az uralkodó értelmezési keret felemás, hiszen a perlést, illetve az ügyvédek társadalmi változásokban betöltött szerepét önmagában – más társadalmi változásokat kiváltó tényezőktől izoláltan – tanulmányozza, noha az összehasonlító intézményi elemzés kutatási módszerei komplexebb vizsgálatot tennének lehetővé.³⁶ A gazdaságosság és felelősségre vonhatóság kérdéseivel kapcsolatos társadalomtudományi meglátások kiutat kínálnak a megrekedt jogszociológiai vitákból, ráirányítva a figyelmet a „vezetők, nem csupán jogászok”, valamint a „politikai, nem csupán jogi folyamatok” problematikájára.

A módszertani fenntartásokat – mint például a kvantitatív módszerek megfelelőbb volta a kvalitatív módszerekhez képest, vagy az adatfelvételi időszak adekvát volta – nem is érintve,³⁷ Scott Cummings arra mutat rá, hogy a kritikus revizionista elméletek egyetlen feltételezésre hagyatkoznak: arra a hiedelemre, hogy a politikai mozgósítás varázslatos módon hatásosabb lehetett volna a jogi mozgósításhoz képest, vagy legalábbis „hatékonyabb és felelősségteljesebb kihívója lett volna a hatalomnak”, mint a közérdekű perlés.³⁸ Ez a megállapítás azonban minden esetben bizonyítatlan marad, hiszen a politikai mozgósítás hatásait ugyanolyan nehéz lenne megmérni, mint amilyen nehéz a közérdekű perekét. Cummings megfogalmazásában: „soha nem lehet tudni, vajon mi lett volna” amennyiben a vezetők más eszközt választanak.

Európában nem csupán az ellenérdekű felek összefeszülésének, hanem kifejezetten konfliktuskeresőnek tekintik a pereskedést.³⁹ A perközponti jogi mozgósítással kapcsolatban széles körben elterjedt fenntartások képviselőivel szemben áll az elkötelezett „megtértek” kicsi, ámde hithű csapata. Egyik tábornak sem áll érdekében a D.H.-hoz hasonlóan kulcsfontosságú ítéletek problematikus aspektusainak feltárása – a kételkedők érdektelenek, a megtértek pedig túlságosan is érdekeltek ahhoz, hogy vitát szítsanak.

A stratégiai pervitel és az ügyvédekkel szembeni kritika más módon fogalmazódik meg a fősodorbéli emberi jogi, mint a romajogi területen. Az előbbi esetében az ellenlábaskok kifogásolják az emberi jogi szervezetek pusztá létezését is, a támogatók viszont – ideértve a pénzügyi forrásokat biztosító alapítványokat is – elégedettek valamennyi eszközzel, amelyet a civil szervezetek bevetnek, így a perléssel is. A romajogi területen az OSF-hálózat a stratégiai perléssel szembeni kritika helyszínévé vált, ami azért bír kiemelt fontossággal, mert a OSF mint adományozó eddig a legmarkánsabb támogatója volt ennek az eszköznek. Húsz évvel azután, hogy az Egyesült Államokból átültették a jogi liberalizmus meghatározó eszközét – először a nemzetközi emberi jogi területre, majd Európa keleti régiójában kifejezetten a faji egyenlőség területére⁴⁰ –, a romajogi mozgalomnak azon része, amelyre az OSF meghatározó befolyást gyakorol most a közérdekű joggal/perrel kapcsolatos vitát importálja az Atlanti-óceán túlsópartjáról.⁴¹ Úgy tűnik azonban, hogy a gordiuszi csomó átvágása helyett a cél a támogatási prioritások újragondolásának igazolása.

Amennyiben a stratégiai pereket vivő jogászok továbbra is az „európai Brown” jelentősége mellett törnek lándzsát, azzal csupán a saját státuszukat ássák alá a mozgalmon belül. A D.H.-mantra ismételtetése azzal a kockázattal járhat, hogy elmarad a többi eszköz felülvizsgálata és az összehasonlító intézményi hatáselemzés. Ez a valóságot is torzítja, hiszen K-Európában a deszegregáció tekintetében leggyakrabban használt eszköz nem a per, hanem mindenféle más – a romajogi mozgalom által kezdeményezett – szakmai és jogi érdekérvényesítés, közösségszervezés és szakpolitikai reform volt. Amennyiben használtak is jogi eszközöket, abban az állami szervek – az egyenlő bánásmód testületek és emberi jogi/kisebbségi intézmények – legalább olyan vagy nagyobb szerepet játszottak, mint a bíróságok. A tágabb összefüggésekhez tartozik, hogy a roma közösségek jogérvényesítő tevékenységében az iskolai deszegregáció ügye nem élvez prioritást. Amennyiben használják a jogot, azt szociális jogaik és egyenlő embe-

ri méltóságuk védelme érdekében teszik – erre alább még visszatérek.

Ebéd után, a szemináriumot megnyitó beszédében Goldston a perléssel kapcsolatos támogatói fenntartásokról beszél. Felidézi a Soros Györggyel közös limuzinútját New Yorkban, amely oda vezetett, hogy az OSJI megkísérelte felmérni az európai deszegregációs perek hatásait. A szeminárium címe Stratégiai perek és a diszkrimináció elleni küzdelem, ezért Goldston is ezt a kifejezést használja. A közérdekű perlés nemzetközi exportja először az emberi jogi perlés fogalmához vezetett, majd stratégiai perlésként került be az európai antidiszkriminációs jogba. Egy ideje ez utóbbi az európai hívószó. A stratégiai perlés előre eltervezett jogi tevékenységet takar, szerkezeti igazságtalanságok ellen irányul, bíróság előtti eljárásokra összpontosít, és előnyben részesíti a kollektív igényérvényesítést. Ez a D.H. által is nagy mértékben inspirált fogalom azonban csupán egy jogász stílust, illetve ügyvédi hozzáállást ír le a közérdekű jog széles spektrumán belül; nem fed tehát le minden gyakorlatot, amelyet a közérdekű joggal foglalkozó ügyvédek alkalmazni szoktak. Hilbink elit-előrs-szerű, reform-irányultságú perlésként osztályozza be az ügyért való kiállásnak ezt a fajtáját.⁴²

Az európai deszegregációs viták viszonyítási pontját a Brown-ügy és a D.H.-ítélet adják. A Brown-ügyre való hivatkozás az elit-előrs-szerű ügyért való kiállással és a jogi reform-célú mozgósítással való analógiát alapozza meg, miközben a jog használatának az ottanihoz hasonlóan központi szerepet tulajdonít.⁴³ Ebben az értelemben a Brown-ügy a kulturális imperializmus eszköze, amelyet Bourdieu és Wacquant úgy ír le, mint az USA-ban kifejlődött fogalmaknak és tapasztalatoknak a speciális amerikai kontextustól való elemelését és egyetemesítését (planetarizálását).⁴⁴ Az ügy maga ily módon élteti a „jogok mítoszát”:⁴⁵ azt a hitet, hogy a jog mint tudományterület és praxis eléggé autonóm ahhoz, hogy társadalmi változást eredményezzen. Ez a narratíva átsiklik azokon a magyarázatokon, amelyek a jogi és politikai mozgósításnak egyenrangú szerepet tulajdonítanak – s még inkább azokon, amelyek a kisebbségi politikai aktivisták szerepét helyezik előtérbe.⁴⁶ A hivatkozás elfedi a mozgósítások fejlődési fázisai és címkéi közötti fontos különbségeket is, mint például azt, hogy amíg az USA-ban a faji egyenlőség hetven évnyi jogi aktivizmust követően többségi kérdéssé tudott válni az 1950-es években, addig a rendszerváltás utáni időszak K-Európájában a romajogok megmaradtak egy aluldefiniált kisebbségi problémának egy induló mozgalom zászlaján.

Mielőtt elhagyjuk a közzéadói hivatal épületét, Polak kéri, hogy térjünk vissza hamarosan stratégiáz-

ni a jogászaikkal. A szemináriumot követően Durbakovával a közeli kocsmában két adag hús és knédli fölött beszélgetünk a hazáinkkal szemben a szegregált oktatás miatt folyó szerződésszegési eljárásokról. Azon agyalunk, hogy a legutóbb a Kaposvár II.-ügyben hozott kúriai döntés – amely végre elrendelte a deszegregáció végrehajtását – vajon használható-e a szlovák és cseh bíróságokon. Durbakováék már lefordították és összehasonlító esetjogként felhasználták a jelentős magyar felsőbbírási döntéseket, s a szlovák szövegeket érdemes a cseh bíróságokon belül is körütra indítani. A magyar deszegregációs perek túlnyomó többsége közérdekű igényérvényesítésen alapul, s nem a félrediaosztizálásra összpontosít. Ez most kifejezetten előnyös lehet, hiszen a D.H. végrehajtásának keretében megalkotott jogi reformok hatástalanítása érdekében már megindult az újabb szegregációs technikák terjedése Csehországban is.

Mindez azt támasztja alá, hogy a centralizált helyett a régiós eltérésekre odafigyelő peres stratégia lehet kedvezőbb a romák számára. Az országok közötti eltérés a roma jogvédelem előnyére válik abban az értelemben is, hogy a keresetességi jogot, illetve a közigazgatási ügyféljogokat általában véve előnyösebben szabályozzák a romasűrű K-Európában, mint az EU más tagállamaiban. Amíg az Egyesült Államokban a közérdekű perek szinte automatikusan juttatják a jogászok eszébe az osztályperet ('class action'), addig régióinkban a kollektív igényérvényesítés leggyakoribb módja a közérdekű perindításon alapul; mind a polgári, mind pedig az alkotmányjogban (*actio popularis*). Miután mind a szlovák, mind pedig a magyar polgári perrendtartás lehetővé teszi az ilyen típusú reprezentatív perlést az antidiszkriminációs jogterületen, tágra nyílik annak lehetősége, hogy az ügyek megragadják a szerkezeti diszkrimináció jelenségét nagy számú ügyfél mozgósítása nélkül. Közérdekű pereket a régióban máshol is lehet indítani, így a bírói esetjog szintén könnyen utaztatható.⁴⁷ A jogi stratégiák átvétele bizonyos mértékig korlátozott Csehországban, miután a kollektív igények felperesi pertársaság útján érvényesíthetőek – illetve tesztügyekben, de ezek nem bírnak jelentőséggel a romajogi praxisban. A pertársasági forma, ahogyan ezt a D.H.-ügy is megmutatta, kiterjedt ügyfélgondozást kíván meg, ami magyarázatát adhatja annak is, hogy a mozgalmon belüli vita miért a stratégiai per és a közösség-szervezés két pólusa között feszül.

Sabatova asszony azon félelmének adott hangot, hogy noha a félrediaosztizálás ellen végre fellépett a cseh jogalkotó, újabb szegregációs módszerek, illetve formák ütnek fel a fejüket. A magyar deszegregációs szakpolitika folyamatosan próbálta tartani a

lépést a megújuló szegregációs mechanizmusokkal, amelyek lehetővé tették az iskolák számára, hogy ellenálljanak a központi akaratnak. Ez volt dióhéjban a hozzászólásom lényege, amikor a kezembe nyomták a mikrofont, s láttam, hogy Goldston nem kér szót. A transzatlanti tolmácsolás hiányos volta révén az európaiak a saját bőrükön tapasztalják meg a jogi transzplantátumok nem kívánatos mellékhatásait. Mondhatnánk persze azt is, hogy a transzplantátum csupán annyi hasznot hoz, amennyit a befogadása vagy ötvözése enged, ám a k-európai államok és többségi társadalmak ellenállása túlságosan is hasonlít az amerikai szereplőkére ahhoz, hogy ne merüljön fel komolyan az a kérdés, vajon mennyiben látható előre a reform-üggyvédkedéssel szembeni visszahatás. Húsz évvel ezelőtt, amikor az Európai Roma Jogok Központjának konyháján a Meghatározó Romajogi Ügyet próbálták kifőzni, az oktatás területét részesítették előnyben a lakhatással szemben, noha a lakhatási jogsértésekkel kapcsolatos híradások és jelentések száma még a szervezet kiadványában, a Roma Rights című periodikumban is meghaladta az oktatási szegregációval kapcsolatosakét. Miután azonban a jogérvényesítési lehetőségek kedvezőbbek voltak az oktatás terén, s az iskolai deszegregáció jelenségére való összpontosítás nem csupán az USA-ból kölcsönzött polgárjogi értelmezési keretet, hanem a meghatározó befolyással rendelkező OSF prioritásait is tükrözte, a lakhatás ügye alulmaradt.⁴⁸ Attól lehetett tartani ugyanis, hogy amennyiben a bíróságtól a kilakoltatás veszélyének kitett romák védelmét kérik, akkor a mozgalmat lövik lábon, hiszen lehetőséget biztosítanak az államok számára a szegregáció kimentésére, tekintettel arra, hogy a kilakoltatással fenyegetett romák jelentős része szegregált körülmények között élt és maradt volna. Károsnak tűnt egy ilyen elvtelen igény megfogalmazása olyan államokkal szemben, amelyek készek voltak ugyan a romáknak alapfokú szociális jogokat biztosítani, de nem kívánták a faji/etnikai egyenlőséget megvalósítani.⁴⁹ Húsz év telt el az események óta, s a kilakoltatásokra vonatkozó panaszok számának folyamatos emelkedése azt jelzi, hogy a romajogi mozgalom visszajutott az eredeti dilemmához, amelyből az ERRC a D.H.-ügy megtervezésével és lebonyolításával próbálta a kivezető utat megtalálni.

Az OSF nemzetközi szinten fennálló diskurzív hegemoniája⁵⁰ gondoskodik róla, hogy a D.H.-ítélet és az integrált oktatás ügye központi helyet kapjon a romákkal kapcsolatos megbeszéléseken. Ennek megfelelően keveset lehet tudni a jog és a bíróságok deszegregációban betöltött szerepéről a romasűrű országokban, mint ahogy keveset lehet tudni a más területeken történő jogi mozgósításról is. A strasbourgi

bírósághoz eddig kilenc kérelem érkezett a szegregált oktatással kapcsolatban, s hat ítélet született – a maradék három (magyar) ügyet végzéssel zárták le.

A lakhatással/kilakoltatással kapcsolatban mindközben tucatnyi kérelmet nyújtottak be, s az ügyek száma emelkedő tendenciát mutat. A lakhatási panaszok jelentős része az 1990–2000-es évek Egyesült Királyságbeli jogi mozgósításából nőtt ki, amely az utazók (Travellers) helyzetére vonatkozó jogszabályi szigorítást követte. Közösségi szinten és a mozgalomban Luke Clements vált a jogi szakértelem forrásává; egyetlen jogásként a „tanárok furcsa kavalkádjában”. Noha a csapat kötődött a Liberty nevű emberi jogi szervezethez, mégis „kissé megütköztek rajta”, mégpedig az erős közösségi beágyazottsága miatt. A jogi eljárásokat nem tervezték meg előre, ám „a folyamatos, ügyről-ügyre építkező fellépés az építési engedély megszerzése és a lakókocsi-parkolóhelyek jogszerű bérlése tekintetében utólagosan sokkal hatékonyabbnak és ezért stratégiainak tűnik”.⁵¹ Clements később a romajogi mozgalom fontos szakmai háttéremberévé vált.

A fenti jogi mozgósítás lecsendesedésével egyidőben vált a lakhatás ügye transznacionálissá. Két csoportos kilakoltatással kapcsolatos kérelem érkezett az Emberi Jogok Európai Bíróságához – az első egy bolgár cigánytelep lakóitól, a második egy kiterjedt francia utazó családtól. A Jordanova és társai Bulgária elleni ügyében hozott ítélet alapjaiban formálta át a lakhatási perek strasbourgi esélyeit, arra sarkallva a Bíróságot, hogy újragondolja a magán- és családi élethez való jogot biztosító 8. cikk tekintetében az ideiglenes intézkedések kérdését.⁵² A 2012-es ítélet óta az ideiglenes intézkedés vált a leghatékonyabb és azonnali jogorvoslattá, amelynek nyomán a kormányok felfüggesztik a folyamatban lévő kilakoltatást. A peres képviselőt ellátó Margarita Ilieva – a Bolgár Helsinki Bizottság jogi igazgatója – stratégiája a kérelmezők ügyére válaszul született, vagyis ellenkező sorrendben, mint ahogyan az a D.H.-ügyben történt, ahol a per ötlete és stratégiája megelőzte az ügyfelek felkutatását.

A Bíróság ideiglenes intézkedést rendelt el a Winterstein és társai Franciaország elleni ügyében is, amelyben a kérelmezőket a szociális jogokért síkra szálló Le Mouvement ATD Quart Monde, egy párizsi székhelyű, szociális jogokra összpontosító civil szervezet támogatta.⁵³ Ez utóbbi ítélet igazi jelentősége a 8. cikkhez kapcsolódó pozitív kötelezettségek kiszélesítő értelmezésében rejlik, mely szerint a részes államoknak alternatív lakhatást kell biztosítaniuk a romák, illetve az utazók számára. Az Ilieva által kidolgozott stratégiát más nemzetközi bírói szervek előtti ügyekben is felhasználták, noha az anélkül

vált az európai romák hasznos jogi fegyverévé, hogy elismerést hozott volna a „feltalálójának”. A nemzetközi elismerés hiánya szorosan összekapcsolódik a közösségek igényeinek előtérbe helyezésével. Amíg ugyanis a nemzeti szinten működő romajogi ügyvédek peres stratégiájára általában véve közvetlen hatással vannak a roma közösségek, addig nem csupán a személyes kapcsolat hiányzik, de a kérelem-érvelés-jogelv sorrend is megfordul a nemzetközi jogi elitnek a jogelvek kikristályosítását célzó tevékenységében. A roma ügyfelek megbízói akaratát a többszörös áttétel – a helyi civil szervezettől a helyi ügyvéd, majd a nemzetközi civil szervezeten keresztül a nemzetközi ügyvédig – jelentősen gyengíti.

Jelenleg fél tucat lakhatási panasz fekszik a strasbourgi bíróság előtt, a nemzeti szintű lakhatási jogi mobilizáció jelentős méreteket ölt, és a romajogi ügyvédek tömeges eljárásindításra buzdítanak.⁵⁴ A romasűrű országok egyenlő bánásmód testületei rendszeresen fogadnak be panaszokat, illetve indítanak hivatalból vizsgálatot kényszerkilakoltatás, az alapvető közszolgáltatásokhoz való hozzájutás biztosítása, valamint olyan szimbolikus ügyek miatt, mint a romákat a többségi lakosoktól elválasztó falak megépítése. Utóbbival kapcsolatban érdemes megemlíteni a Csehországban több mint egy évtizedig per tárgyát képező Ustí nad Labemben épült falat, illetve az erdélyi Nagybánya polgármesterének utasítására felhúzottat, amely utóbbinak a jogellenességét a román egyenlő bánásmód hatóság mondta ki.

Az EU Bírósága elé került ikonikus roma eset, a CHEZ-ügy a romanegyedekben a villamosenergia elérhetőségével kapcsolatos közösségi szintű jogi mozgósítás, civil szervezeti és egyenlő bánásmód testületi aktivizmus együttállásából született.⁵⁵ Fontos kiemelni, hogy az alsóbb fokú közigazgatási bíróság, amely a közigazgatási határozatot volt hivatva felülvizsgálni, azért küldte fel az ügyet az EUB-hez, hogy a felsőbb bíróságok megszorító jogértelmezése ellen támogatást szerezzen. E bírói aktivizmus azonban ritkaságszámba megy Bulgáriában is, ahol számos esetben politikai jellegű megoldás született. Azokon a területeken ugyanis, ahol a romák a helyben erős érdekérvényesítési képességgel rendelkező török kisebbség támogatását élvezik – vagy azért, mert muzulmán vallásúak, vagy azért, mert török anyanyelvűek – az áramszolgáltató cégek jogi eljárás nélkül is megoldást találtak a hálózat felújítására, az egyéni mérők beállítására és a tartozások átütemezésére. Ez történt például Plovdiv több tízezer fős cigánytelepén is, ahol az áramért jogi mobilizációt megindító romajogi ügyvéd, Daniela Mihaylovát a felek azért vonták be, hogy mediáljon.

A közérdekű perlés korai bírálója azt a kérdést tette fel, hogy vajon a bíróságközpontú jogi mozgósítás megfelelően illeszkedik-e az európai, illetve romajogi kontextusba, vagy a kevésbé ellentmondásos módszerek esetleg jobb megoldáshoz vezethetnek-e.⁵⁶ Az egyértelmű, hogy sok esetben nem szűnik meg a jogsértés per nélkül, mint például a kilakoltatás esetében. A deszegregáció érdekében bevetett eszközök hatásának tanulmányozása során a perlést részben találták hatékonynak, míg a többi területről nem áll rendelkezésre elemzés. Ez sajnálatos, hiszen például az áramhoz való hozzájutással kapcsolatos ügy a felhasznált eszközök, a közösségen belüli eltérő érdekek, valamint a megoldás kulcsát jelentő szabályozás jogrendi helyzete – a közszolgáltató működésének szabályozása, nem pedig a diszkrimináció tilalma – tekintetében számos olyan tanulságot kínálhatna, amely túlmutat a jelenlegi kereteken.

A perlés hatását megkérdőjelező narratíva egyenes arányban erősödik az OSF társadalmi változásért való mozgósításról alkotott elképzeléseinek változásával.⁵⁷ A bírálatok mostanra oly mértékben elterjedtek, hogy kérdésessé vált, vajon marad-e még kritika más eszközökkel szemben is, amelyekkel kapcsolatban szintén megalapozottnak tűnik azt állítani, hogy masszív társadalmi ellenállást válthatnak ki, vagy a kormányzati semmittevés könnyű áldozatává válhatnak. A stratégiai perlés anélkül válhat a jogállamból a politikai mozgósítás és a fejlődéshez való jog által fémjelzett paradigmaváltás áldozatává, hogy nagykorúságát elérte volna. A paradigmával együtt változik a források útvonala is – a jogászoktól a közösségszervezők felé, a jogi eljárásoktól a politikai megmozdulások irányába. Fontos azonban azt is látni, hogy mindeközben az értelmezési keret mit sem változik: az új, jog(ász)talánított térben az aktivisták továbbra is a romák emberi jogaiért szállnak síkra.

A roma aktivista, szakpolitikus és akadémikus szerepét személyükben egyesítő megszólalók kritika alá vonják a jogi mozgósítás primátusát a politikai folyamatokban való fokozott részvétel iránti kampányuk részeként.⁵⁸ Ahogyan a jogi mozgósítás, az általuk használt módszertan is amerikai import. A kritikai romatanulmányok (Critical Romani Studies) az Európában az eredeti szándékkal pont ellentétesnek tűnő kritikai faji elméletből (Critical Race Theory) – így közvetve a kritikai jogelméletből (Critical Legal Theory) – eredezteti magát. A kritikai faji elmélet vont a először górcső alá a közérdekű ügyvédek szerepét a deszegregációs perekben – pontosabban vizsgálta azt az egyensúlyt, amelyet az egyéni ügyfelek érdekei és a támogatók, valamint a megbízó civil szervezet által definiált deszegregáció ügye között próbáltak teremteni.⁵⁹ A roma etnikumú jogászok

elenyésző száma kiemelt szerepet játszik a roma akarat meglétének megkérdőjelezésében, ami nem csupán a jogrendszer, hanem a jogokra alapozó diskurzus korlátai felkutatásának fontosságát is háttérbe szorítja, miközben kínos etnikai felhangot gerjeszt a mozgalmakon belül.⁶⁰ A jog hegemon hatalmi viszonyokat fenntartó szerepének strukturális vizsgálata – például annak tanulmányozása, hogy a nemzetközi emberi jogi szerződések integrációs logikája milyen módon korlátozza a roma szülők szabad akaratát az oktatás megválasztására, és milyen gátat szab a roma kisebbségi oktatásnak – még várat magára.⁶¹

Az import kutatási módszerek vakfoltjába esnek a kelet-európai kontextusban jelentős deszegregációs szakpolitikák és közösségszervezés. A funkcióhalmozó megszólalók a romák döntési szabadságát keresik a különböző folyamatok során, ám amennyiben ezt önkritikai reflexiók nélkül teszik, pontosan az a katarzis marad el, amely Derrick Bell korszakalkotó írását a „két megbízó szolgálatáról” oly ütős olvasmánnyá tette. Végülis, szakpolitikus-aktivista minőségükben a kritikát megfogalmazók adták a megbízást, melynek alapján a jogászok jogi eszközökkel segítették a deszegregáció sikerét.⁶²

Függetlenül azonban az eszköztől, a társadalmi többségnek gyakran nyílik alkalma arra, hogy megakassza a deszegregációs törekvéseket. A kutatásoknak ennek okán inkább arra kéne összpontosítaniuk, hogy a romák maguk milyen kérdések esetében mozdulnak, és a bíróságokon kívül szükséges szemügyre venni azt is, hogy hol keresik az igazukat: közigazgatási szervek és egyenlő bánásmód testületek előtt – vagy az utcán, esetleg a szavazófülkében? Ha pillantást vetünk a panaszokra vonatkozó statisztikákra, azt látjuk, hogy szinte semmi nem változott az elmúlt húsz év alatt: a romák szociális jogok megszerzésére – legyen szó lakhatásról, munkához, egészségügyi és egyéb szolgáltatásokhoz való hozzájutásról –, valamint a romafób gyűlöletbeszéd és gyűlölet-bűncselekmények elleni védelemre használják a jogot.

Az elit-előrs típusú jogi munka előtérbe helyezésében fennálló felelősségem tudatában azon tépelődöm, hogy vajon a társadalmi ügy és a közjó szolgálata iránti elkötelezettségem megakadályozott-e abban, hogy aktuális ügyfeleim érdekeit a legjobb tudásom szerint képviseljem. Egyetlen pillanatig nem bántam meg, hogy a jogi mozgósítás mellett törtem lándzsát a romák jogainak védelme érdekében, és továbbra is hasznos eszköznek tartom a perlést, tekintettel sok más, általam szintén kipróbált módszer és eszköz korlátaira. Amit bánok, az az oktatás területének és a roma szakpolitikusok akaratának előtérbe helyezése egy szélesebb spektrumú, az ügyfelek igényeire közvetlenebbül reagáló jogi portfólió kialakí-

tásával szemben. Noha örömmel tölt el, hogy egy, a kritikai faji elmélet módszereire alapuló közelmúltbeli összefoglaló továbbra is fontos szerepet tulajdonít a közérdekű perlésnek – némileg szembehelyezkedve a kritikus roma aktivistákkal –, kétségbeesetten várom, hogy valaki végre elemelje a vitát a romajogi mozgalom szereplői által unalomig ismételt keretektől.⁶³

A maradandó társadalmi változások kivívásának kulcsa az, hogy a romák – nem pedig a támogatók és aktivisták – lelkiismerete határozza meg a stratégiai döntéseket. A stratégiai fellépéshez szükség van a közpénzből fenntartott jogsegélyszolgálat mobilizálására, valamint a romajogi szervezetek együttműködésére ezen szolgálatokkal. A közpénzből finanszírozott jogszolgáltatás kihasználásának elmulasztása karanténban tartja a romák joghoz való hozzájutásának kérdését, ami azért is aggályos, mert a jelentős részben magánadományokból fenntartott romajogi civil szervezetek pénzügyileg megrendültek. A romajogi mozgalom légvár marad mindaddig, amíg nem épülnek ki az alapjai a nemzetállami valóságban, elsőként a jogászszakmával való intézményesített együttműködés révén. A mozgalom erőssége a nemzetek-közöttiség, ami rendszeres tapasztalatcsere útján szorul tovább megerősítésre. Egy ilyen rendszer megteremtésének és fenntartásának kell a nemzetközi (civil) szervezetek és támogatók prioritásává válnia. Mindehhez azonban a közérdekű jog átültetésére irányuló projekt őszinte áttekintésére van szükség – és nem ennek félbehagyására vagy végleges beakasztására. Függetlenül a súlypont jogi vagy politikai jellegétől, az önszerveződésnek elengedhetetlen feltétele annak ismerete, hogy a roma közösségek és magánszemélyek milyen ügyek érdekében emelik fel a szavukat, indítanak eljárásokat, mennek az utcára vagy szavazni. A támogatók, civil szervezetek, aktivisták és jogászok prioritásait ezekhez a megfontolásokhoz kell rendelni, már amennyiben a cél tényleg az, hogy a ló megfelelő oldalára kerüljünk.

JEGYZETEK

1. Lásd legutóbb: *Realizing Roma Rights*, eds. Jacqueline BHABHA – Andrzej MIRGA – Margareta MATACHE, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2017; és HORVÁTH Aladár: *Indulás. Roma polgárjogi mozgalom 1.*, Budapest, Wesley, 2017.
2. A doktori értekezés, melynek jelen írás a részét képezi, a Keck és Sikkink által kidolgozott elméleti keretet használja. A szerzőpáros úgy határozza meg a transznacionális érdekérvényesítő hálózatokat, mint amelyek nemzetközi szerződések és konferenciák környékén

jönnek létre, különös tekintettel az emberi jogok területére. A hálózatok nem csupán civil szervezeteket foglalnak magukba, hanem például közszolgákat, újságírókat is – mind a nemzeti, mind pedig a nemzetközi szinten. A nemzeti és nemzetközi szervezetek között létrejött kapcsolatok lehetővé teszik a tagok számára, hogy saját kormányuk irányában jogalkotási és szakpolitikai javaslatokat fogalmazzanak meg, úgynevezett bumeránghatást hozva így létre. Margaret E. KECK – Kathryn SIKKINK: *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*, Ithaca, Cornell University Press, 1998. A tézis ezek mellett merít Merry antropológiai kutatásából, melyet ilyen hálózatok vonatkozásában végzett, ráirányítva a figyelmet az eltérő helyi gyakorlatok közötti tolmácsok, illetve fordítók szerepére a megértésben, befogadásban és meghonosításában. Sally Engle MERRY: *Transnational Human Rights and Local Activism: Mapping the Middle*, *American Anthropologist*, 2006, 38–51.

3. Több politológus transznacionális érdekérvényesítő hálózatként jellemzi a romajogi mozgalmat. Lásd Ilona KLÍMOVÁ-ALEXANDER: *The Romani voice in world politics: The United Nations and non-state actors*, London, Routledge, 2005; Peter VERMEERSCH: *The Romani movement: Minority politics and ethnic mobilization in contemporary Central Europe*, New York, London, Berghahn Books, 2006; Melanie H. RAM: *Democratization through European integration: The case of minority rights in the Czech Republic and Romania*, *Studies in Comparative International Development*, Summer 2003, 28–56; Aidan MCGARRY: *Ethnic group identity and the Roma social movement: Transnational organizing structures of representation*, *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 2008, 449–471.
4. Peter M. HAAS: *Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination*, *International Organization*, 1992, 1–35. A transznacionális hálózatok és episztémológiai közösségek közötti hasonlóságokra Meili mutatott rá; lásd Steven MEILI: *Latin American Cause-Lawyer Networks*, in *Cause Lawyering and the State in a Global Era*, eds. Austin SARAT – Stuart SCHEINGOLD, Oxford, Oxford University Press, 2001.
5. Scheingoldtól ered a jogi mozgósítás fogalma a jogpolitikai célokra való használata. Míg az Egyesült Államokban a jogi mozgósítást általában véve úgy értelmezik, mint a közérdekű jogi szervezetek által vezérelt folyamatot (lásd Handler), Európában a hangsúly átkerül a civil szervezetekre és szakszervezetekre (lásd Anagnostou). Egy kiemelkedő fontosságú írásában Francis Zemans kimutatta ugyanakkor, hogy a magánszemélyek joghasználatára a jogi mozgósítással azonos jelentőségű modalitásként lenne szükséges tekinteni. Stuart A. SCHEINGOLD: *The Politics of Rights: Lawyers*,

- Public Policy, and Political Change*, New Haven, Yale University Press, 1974; Joel F HANDLER: *Social movements and the legal system: A theory of law reform and social change*, Madison, University of Wisconsin, 1978; *Rights and Courts in Pursuit of Social Change Legal Mobilisation in the Multi-Level European System*, ed. Dia ANAGNOSTOU, Oxford and Portland, Oregon, Hart Publishing, 2014; Frances Kahn ZEMANS: Legal mobilization: The neglected role of the law in the political system, *American Political Science Review*, September 1983, 690–703. A jogi mozgósítás átfogó bemutatását nyújtja Michael McCANN: Litigation and legal mobilization, in *The Oxford Handbook of law and politics*, eds. Keith E. WHITTINGTON – R. Daniel KELEMEN – Gregory A. CALDEIRA, Oxford, Oxford University Press, 2010, 522–540.
6. „Az emberi jogi gondolatok hasznosulásának feltétele [...] hogy lefordítsák őket a helyi (szak) nyelvre, és beágyazódjanak a hatalom és jelentés helyi kontextusába. Más szóval, újra kell születniük a befogadói hagyományban és gyakorlatban.” [ford. F. L.]. Sally Engle MERRY: *Human Rights and Gender Violence: Translating International Law into Local Justice*, Chicago, University of Chicago Press, 2009, 1.
  7. CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal: Az emancipáció kihívása a mai magyar társadalomban a romák és nem romák viszonyában, *Szociológiai Szemle*, 2015/3, 83–102, 90.
  8. CSEPELI-ÖRKÉNY (7. vj.) 91.
  9. A transznacionális jog kifejezést a Nemzetközi Bíróság bírójá, Philip C. Jessup használta először. Philip C. JESSUP: The Concept of Transnational Law: An Introduction, *Columbia Journal of Transnational Law*, 1963. Falk szerint a transznacionális világregend „az államközpontúság és hegemonia horizontális nyelvezte, valamint a szupranacionalizmus vertikális kódja között” lehető fel [ford. F. L.]; lásd Richard A. FALK: *Human Rights and State Sovereignty*, New York, Holmes and Meier Publishers, 1985, 49. A transznacionális kifejezés jelzőként azt a célt szolgálja, hogy az államokról mint főszereplőkről máshová irányítsa a reflektorfényt; lásd H. Patrick GLENN: A Transnational, Concept of Law, in *The Oxford Handbook of Legal Studies*, eds. Mark Tushnet and Peter Cane, Oxford, Oxford University Press, 2005. A transznacionális jog általam az emberi jogi praxisban személyesen is megismert arcát Craig írja le igazán plasztikusan. Az ő álláspontja szerint a transznacionális jog legmegfelelőbb megközelítése a „transznacionális jogszociológiai pluralizmus”, miszerint a „transznacionális jogot úgy kell elképzelnünk, mint amely bizonyos tekintetben a saját normatív területét lakja be” – vagyis „sem nemzeti, sem nemzetközi, sem köz-, sem pedig magánjog, miközben egyszerre nemzeti és nemzetközi, s egyesíti a magán- és közjog elemeit” [ford. F. L.]; Craig SCOTT: „Transnational Law” as Proto-Concept: three Conceptions, *German Law Journal*, 2009, 859–876, 873. Mind ehhez annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy az emberi jogi ügyvédek transznacionalizmusát a magán- és közjogi, a nemzeti és nemzetközi jog örömteli egybefolyása adja; lásd *Optimal experience: Psychological studies of flow in consciousness*, eds. Mihály CSÍKSZENTMIHÁLYI – Isabella Selega CSÍKSZENTMIHÁLYI, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
  10. Az Európai Unió Bírósága egy ünnepezt romajogi ítéletében használta a romanegyed kifejezést, amely a társadalomtudományokban elterjedt cigánytelep, illetve etnikailag szegregált gettó fogalmának feleltethető meg. Az Európai Bíróság (nagytanács) C-83/14. sz. ügyben – CHEZ Razpredelenie Bulgaria AD kontra Komisia za zashtita ot diskriminatsia – 2015. július 16-án hozott ítélete.
  11. A disszertáció egyik fejezete a közérdekű perlés K-Európában való meghonosításával foglalkozik. A közérdekű jog meghatározása igazi kihívás. Ehelyütt Helen Hershkoff megközelítésére hagyatkozom, aki komplex jelenségként írja le ezt a jogterületet. Lehetséges, hogy az áhított társadalmi változás szempontjából nem a gyakorlata és ideológiája a legjelentősebb elemek. Politikai intézményként a közérdekű perlés szakmai struktúrát, rendelkezésre álló forrásokat és szervezeti átalakítást kíván meg. A közérdekű perlésnek – mint a társadalmi változás mechanizmusának – az előnyei és hátrányai az Egyesült Államokban vitatottak; annak ellenére, hogy ott komoly nagyságrendű magán- és közpénzek biztosítanak forrást a jogterület virágzásához; Helen HERSHKOFF: *Public Interest Litigation: Selected Issues and Examples*, Washington DC, The World Bank, 2005.
  12. Ezen csatlakozási feltétel korlátairól lásd Bruno DE WITTE – Gabriel N. TOGGENBURG: Human Rights and Membership of the European Union, in *The EU Charter of Fundamental Rights: Law Context and Policy*, eds. Steve PEERS – Angela WARD, Oxford and Portland Oregon, Hart, 2004.
  13. A társadalmi vállalkozás „rendetlen” fogalom. Komoly vita folyik arról, hogy mit takar a „társadalmi”, és mit a „vállalkozás” a jóttevés üzletében. Noha a fogalom újdonságként hangozhat, a gyakorlat, amely „társadalmi küldetést, üzleti jellegű fegyelmet, innovációt és elkötelezettséget” [ford. F. L.] ötvöz, nem az; lásd J. Gregory DEES: The Meaning of “Social Entrepreneurship” in *Case Studies in Social Entrepreneurship and Sustainability*, II, eds. Jost Hamschmidt – Michael Pirson, London, Routledge, 2017. Peredo és McLean hasznos áttünetését adja az ide vonatkozó irodalomnak, öt összetevő alapján javasolva széleskörű meghatározást: személyek vagy csoportok, aki(k) (1) azt célozzák, hogy társadalmi értéket hozzanak létre; (2) képesnek mutatkoznak arra, hogy felismerjék és hasznosítsák azokat a lehetősége-

- ket, amelyek az értéket létrehívják („látnokiság”); (3) újítást vezetnek be a társadalmi érték létrehozásában, illetve terjesztésében; (4) hajlandóak arra, hogy a folyamat során komoly kockázatot vállaljanak; és (5) forrásokkal szokatlanul jól ellátottak ahhoz, hogy ne agódjanak a javak csekély mennyisége miatt. Lásd Ana María PEREDO – Murdith McLEAN: Social entrepreneurship: A critical review of the concept, *Journal of World Business*, 2006, 56–65.
14. Köszönettel tartozom Sztojka Katinak, amiért megismerttetett a cigányposta és a pakiválás/patyiválás fogalmaival és gyakorlatával. A fogalom értelmezését lásd *Anthropological Realities: Readings in the Science of Culture*, ed. Jeanne GUILLEMIN, New Brunswick and London, Transaction Books, 1981, 409. Sztojka Kati feminista olvasatában a patyiválás olyan konszenzuskereső, roma férfi vezetők dominálta tevékenység, amely a roma társadalmon belül is marginalizált csoportok – nők, gyerekek, melegek stb. – érdekképviselőt nem tekint prioritásnak.
  15. András BÍRÓ: The Price of Roma Integration, in *From Victimhood to Citizenship: The Path of Roma Integration – A Debate*, eds. András BÍRÓ – Nicolae GHEORGHE – Martin KOVATS, Kossuth Publishing Corporation, Budapest, 2013, 11–41.
  16. Shalini RANDERIA: Glocalization of Law: Environmental Justice, World Bank, NGOs and the Cunning State in India, *Current Sociology*, May/July 2003, 305–328.
  17. Az európaizálódás-kritika pontosan erre tapint rá: az EU-s stratégiák végrehajtását elmulasztó vagy a romák integrációjára szánt támogatásokat nem megfelelően elköltő tagállamok szankcionálásának hiányára. Peter VERMEERSCH: Reframing the Roma: EU initiatives and the politics of reinterpretation, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2012, 1195–1212; Will Guy: *EU Initiatives on Roma: Limitations and Ways Forward, in Romani Politics in Contemporary Europe: Poverty, Mobilization, and the Neo-Liberal Order*, eds. Nando SIGONA – Nidhi TREHAN, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009, 23–50; Elena MARUSHIAKOVA – Vesselin POPOV: European Policies for Social Inclusion of Roma: Catch 22?, *Social Inclusion*, 2015, 19–31.
  18. Hilson, aki a fogalom meghatározását adta, a politikatudományos magyarázatok körében észlelt egy hiányosságot. Amíg a nem konvencionális tiltakozási tevékenységgel kapcsolatban a politikai lehetőségeket figyelembe vették a létező elméletek, addig nem tudtak számot adni a jogi lehetőségekről. Ennek elsődlegesen abban keresendő az oka, hogy a politológusok rendszeresen tekintenek úgy a jogra, mint szakpolitikára. Hilson rámutat arra, hogy „a politikai lehetőségek hiánya *hatással bírhat* a lobbizás helyett a perlés mint stratégia követésére, míg a tiltakozás mint stratégiai választására a politikai és jogi lehetőségek alacsony szintje *lehet ha-*
- tással*” [ford. F. L.]; Chris HILSON: New social movements: the role of legal opportunity, *Journal of European Public Policy*, 2002, 238–255, 239. Az előnyös uniós jogi lehetőségek a faji diszkrimináció elleni küzdelemre meglepetésszerűen jöttek létre; lásd Andrew GEDDES: Britain, France, and EU Anti-Discrimination Policy: The Emergence of an EU Policy Paradigm, *West European Politics*, 2004, 334–353.
19. Austin SARAT – Stuart SCHEINGOLD: Cause Lawyering and Democracy in Transnational Perspective, in *Cause Lawyering and the State in a Global Era*, eds. Austin SARAT – Stuart SCHEINGOLD, Oxford, Oxford University Press, 2001, 382–384.
  20. A társadalmi ügyért kiálló ügyvédek a konvencionális jogi tevékenységek (az ügyfél képviselője) és a fennköltebb értékek, a közjó szolgálatának kereszteződésében működnek. Menkel-Meadow megfigyelése szerint ezt a fajta jogi tevékenységet számos jelzővel lehet illetni: rebellis, progresszív, transzformatív, radikális, kritikus, társadalmilag elkötelezett, alternatív, látnoki vagy mozgalmi. A képviselt ügyek is széles spektrumon mozognak, ideértve a társadalmi változásért, a társadalmi igazságosságért, az egyenlőségért, illetve az alul-képviseltekért, az alávetettekért vagy a köz érdekében való kiállást. A kifejezések mind speciális szakmai etikai, illetve társadalmi kontextusra utalnak; lásd Carrie MENKEL-MEADOW: The causes of cause lawyering: Toward an understanding of the motivation and commitment of social justice lawyers, in *Cause Lawyering Cause Lawyering: Political commitments and professional responsibilities*, eds. Austin SARAT – Stuart SCHEINGOLD, Oxford, Oxford University Press, 1998, 51–68. Az ügyért való kiálláson alapuló jogi tevékenység fogalmának kitágított értelmezése egyaránt magában foglalja a progresszív, baloldali és a konzervatív jogi aktivizmust. Sarat és Scheingold úgy határozzák meg a társadalmi ügyet, mint amely kihívás elé állítja a „politikai, társadalmi, gazdasági és jogi értékek és források fennálló elosztási rendjét. A társadalmi ügyért kiálló ügyvédek ügyfeleket és jogvitákat választva állítják az utóbbiakat a saját ideológiai és redisztributív projektjeik szolgálatába. Mindezt nem technikai tudásuk okán, hanem személyes elkötelezettségből teszik” [ford. F. L.]; lásd Austin SARAT – Stuart SCHEINGOLD, *State Transformation, Globalization, and the Possibilities of Cause Change Lawyering. An Introduction*, in SARAT–SCHEINGOLD (4. vj.) 13. Hilbink szerint „az ügyben való hit és az ügy elősegítésének vágya hajtják” a társadalmi ügyért kiálló ügyvédeket, akiket úgy lehet a leghasznosabban osztályozni, ha a jogi és politikai berendezkedésről, az általuk választott ügyről és a jogérvényesítési gyakorlatról vallott víziójukat tanulmányozzuk. Ezen változóknak a „hosszú 60-as évekbeli polgárjogi mozgalomra” való alkalmazásával a társadalmi ügyért kiálló ügyvédek három csoportját külön-

- böztethetjük meg: proceduralisták, „elit-előörs és közösségi ügyvédek. Az „elit-előörs” típusú jogászok maguk fejlesztenek ki és menedzselnek ügyeket annak érdekében, hogy elsőprő jogi és társadalmi reformokat indítsanak be; Thomas HILBINK: You Know the Type...: Categories of Cause Lawyering, *Law & Social Inquiry*, Summer 2004, 657–698.
21. Ezek a gyakorlatok a mozgalmon belül is vitatottak; illetve pontosabb ügy fogalmazni, hogy nemzetközi-nemzeti törésvonalak mentén vitatottak. Példának okáért Barbora Bukovska, a cseh Poradna vezető jogásza ügyfelei számára használt babakocsit szerzett, amikor a szlovák kényszersterilizációs ügyekben végzett tényfeltárást. Később, amikor közte és a szlovák Poradna, valamint az ERRC között szakmai rivalizálás kezdődött, a nemzetközi romajogi szervezet panaszt tett Bukovskával szemben a szlovák ügyvédi kamaránál jogellenes ügyfélszerzés okán.
  22. Morag GOODWIN: Taking on racial segregation: the European Court of Human Rights at a Brown v. Board of Education moment?, *Rechtsgeleerd magazijn Themis*, 2009, 114–126.
  23. Yoav DOTAN: The Global Language of Human Rights: Patterns of Cooperation Between State and Civil Rights Lawyers in Israel, in *Cause Lawyering and the State in a Global Era*, eds. Austin SARAT – Stuart SCHEINGOLD, Oxford, Oxford University Press, 2001. Ahogy Izraelben együttműködtek a civil szervezetek és az államhatalom által foglalkoztatott jogászok a társadalmi ügyek érdekében, úgy működött együtt a magyar kisebbségi biztos a romajogi szervezetekkel. Sőt, a szegregáció mint jogsértés körülírása az 1990-es évek végén a biztos és munkatársainak érdeme. Utóbbiak a vezetőváltások és politikai diskurzusok ellenére aktívak maradtak a szegregáció elleni küzdelemben, állásfoglalásokban marasztalva el a reszeregációs lépéseket.
  24. A romák körében végzett fejlesztési tevékenységek kritikai áttekintését lásd például Andria D. TIMMER: Constructing the „needy subject: NGO discourses of Roma need, *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, 2010, 264–278.
  25. James A GOLDSTON: Race Discrimination Litigation in Europe: Problems and Prospects (social change litigation), *Roma Rights* 1998; *A Future for Roma Rights?*, *Roma Rights*, 2001/1; Roma rights, Roma wrongs, *Foreign Affairs*, 2002, 146–162; Public interest litigation in Central and Eastern Europe: Roots, prospects, and challenges, *Human Rights Quarterly*, May 2006, 492–527; Ending Racial Segregation in Schools: The Promise of DH, *Roma Rights*, 2008/1, The Struggle for Roma Rights: Arguments that Have Worked, *Human Rights Quarterly*, 2010, 311–325; The Unfulfilled Promise of Educational Opportunities in the United States and Europe: From Brown to D.H. and Beyond in *Realizing Roma Rights*, eds. Jacqueline BHABHA – Andrzej MIRGA – Margareta MATACHE, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2017, 163–186.
  26. Adriána ZIMOVÁ: *Strategic Litigation Impacts: Roma School Desegregation*, New York, Open Society Justice Initiative, 2016; *Failing Another Generation: The Travesty of Roma Education in the Czech Republic*, New York, OSJI, 2012.
  27. Lásd például Iulius ROSTAS: Judicial Policy Making: The Role of the Courts in Promoting School Desegregation, in I. R.: *Ten Years After: A History of Roma School Desegregation in Central and Eastern Europe*, Budapest – New York, Central European University Press, 2012, 91–126; Helen O’NIONS: Different and unequal: the educational segregation of Roma pupils in Europe, *Intercultural Education*, 2010, 1–13.
  28. National Association for the Advancement of Colored People (Országos Egyesület a Színesbőrű Emberek Helyzetének Előmozdításáért).
  29. Jacqueline D. HALL: The long civil rights movement and the political uses of the past, *The Journal of American History*, 2005, 1233–1263; Lani GUINIER: From Racial Liberalism to Racial Literacy: Brown v. Board of Education and the Interest-Divergence Dilemma, *The Journal of American History*, June 2004, 92–118. Lásd ugyanakkor Mark TUSHNET: The Significance of Brown v. Board of Education, *Virginia Law Review*, Feb. 1994, 173–184.
  30. Michael J. KLARMAN: Brown, Racial Change, and the Civil Rights Movement, *Virginia Law Review*, Feb., 1994, 7–150; Gerald N. ROSENBERG: *The Hollow Hope: Can courts bring about social change*, Chicago, University of Chicago Press, 1991, 50, 99–100. Goldston ezeket a kritikai megjegyzéseket teszi magáévá a fentebb idézett publikációjában; GOLDSTON 2017 (25. vj.).
  31. David J. GARROW: Review: „Happy” Birthday, „Brown v. Board of Education?” „Brown’s” Fiftieth Anniversary and the New Critics of Supreme Court Muscularity., *Virginia Law Review*, 2004, 693–729.
  32. David J. GARROW: Hopelessly Hollow History: Revisionist Devaluing of Brown v. Board of Education, *Virginia Law Review*, 1994, 151–160. Az adatok itt érhetőek el: Mary Frances BERRY: From Jim Crow to Civil Rights: The Supreme Court and the Struggle for Racial Equality by Michael J. Klarman, Review, *The Journal of American History*, Sep., 2005, 686–687.
  33. A szinergia-modell szerint a jogi és politikai mozgósítás azonos arányban járult hozzá a társadalmi változásokhoz. Lásd Christopher COLEMAN – Laurence D. NEE – Leonard S. RUBINOWITZ: Social Movements and Social-Change Litigation: Synergy in the Montgomery Bus Protest, *Law & Social Inquiry*, Autumn, 2005, 663–736, 666–669.
  34. A II. világháború és a hidegháború politikai kontextusa átrajzolta a faji kapcsolatokat az USA-ban, és ra-

- dikálisabbá tette az afroamerikai szervezetek követéseit, miközben viszont a szociális jogokra összpontosító baloldali mozgósítást ellehetetlenítette. Fontos historiográfiai áttekintést nyújt Adam FAIRCLOUGH: *Historians and the Civil Rights Movement*, *Journal of American Studies*, Dec., 1990, 387–398.
35. Scott L. CUMMINGS: Rethinking the Foundational Critiques of Lawyers in Social Movements, *Fordham Law Review*, 2017, 1987–2016.
  36. Neil K. KOMESAR: In Search of a General Approach to Legal Analysis: A Comparative Institutional Alternative, *Michigan Law Review*, 1981, 1350–1392; Neil K. KOMESAR: *Imperfect Alternatives: Choosing Institutions in Law, Economics, and Public Policy*, Chicago, University of Chicago Press, 1994.
  37. A Rosenberg–McCann vitában egymásnak feszültek a kvantitatív és kvalitatív kutatási módszerek hívei, s megkérdőjeleződött, hogy vajon lehetséges-e elkülöníteni a bíróságok (a bírói végrehajtás) hatását az olyan sokszereplős folyamatokban, mint a deszegregáció. Lásd ROSENBERG (30. vj.); Gerald N. ROSENBERG: Hollow hopes and other aspirations: A reply to Feeley and McCann, *Law and Social Inquiry*, 1992, 761–778; Michael McCANN: Reform litigation on trial, *Law and Social Inquiry*, 1992, 715–743; Michael McCANN: Causal versus constitutive explanations (or, on the difficulty of being so positive...), *Law & Social Inquiry*, 1996, 457–482.
  38. CUMMINGS (35. vj.).
  39. R. Daniel KELEMEN: *Eurolegalism: The Transformation of Law and Regulation in the European Union*, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 2011. Kelemen az EU szintjén beszél adverzális jogközpontúságról.
  40. A folyamat követhető az USA-központú, de nemzetközi tevékenységet végző civil szervezetek 2000-es évek első felében megjelentetett kiadványainak áttekintésével: Richard J. WILSON – Jennifer RASMUSSEN – Scott CODEY: *Promoting Justice: A Practical Guide To Strategic Human Rights Lawyering*, Washington, International Human Rights Law Group, 2001; *Pursuing the Public Interest: A Handbook for Legal Professionals and Activists*, *Public Interest Law Initiative in Transitional Societies*, eds. Edwin REKOSH – Kyra A. BUCHKO – Vessela TERZIEVA, New York, Columbia Law School, 2001; European Roma Rights Center – Interights – Migration Policy Group: *Strategic Litigation of Race Discrimination in Europe: From Principles to Practice*, Nottingham, Russell Press Ltd., 2004. K-Európában kevés emberi jogi aktivista bírt olyan befolyással a közérdekű perlés átültetésében, mint Dimitrina Petrova, aki a PILI kiadvány előszavának szerzője is egyben. Petrova az ERRC vezérigazgatójaként működött 1996 és 2006 között. Ezt megelőzően aktív volt a Bolgár Helsinki Bizottságban és anyaországa meghatározó romajogi szervezetében, a vezetése alatt állt Human Rights Projectben. Ő maga is írt a közérdekű jogról, lásd Dimitrina PETROVA: Political and Legal Obstacles to the Development of Public Interest Law, *East European Constitutional Review*, 1996, 62–74.
  41. OSF Public Health Program: *Advancing Public Health through Strategic Litigation: Lessons from Five Countries*, New York, Open Society Foundations, 2016; International Human Rights Funders Group: *Being Strategic about Strategic Litigation: Four Things We've Learned from a Public Health Context*, 2016. július 28., <https://www.hrfn.org/community-voices/being-strategic-about-strategic-litigation-four-things-weve-learned-from-a-public-health-context/>.
  42. HILBINK (20. vj.).
  43. Martha MINOW: Brown v. Board in the World: How the Global Turn Matters for School Reform, Human Rights, and Legal Knowledge, *San Diego Law Review*, 2013, 1–28.
  44. Pierre BOURDIEU – Loic WACQUANT: On the Cunning Imperialist Reason, *Theory, Culture and Society*, 1999, 41–58. Amerikai tudósok szintén figyelemre intettek a gyakorlatok exportálásával kapcsolatban. A jogértelmezés inkább helyi, mint egyetemes, és az USA jogi követelésekre alapuló rendszere „elképzelhető, hogy nem vihető át a nemzetállami határokon – legalábbis nem jelenlegi formájukban” [ford. F. L.], főképp pedig abban az esetben nem, amikor a „jogok fetiszizálása” a jogászok azon képességének a hiányából ered, hogy megkülönböztessék a jogok érdemi tartalmát azok peremjelentésétől; Richard E. POSNER: The Cost of Rights: Implications For Central And Eastern Europe – and for the United States, *TULSA Law Review*, Fall 1996, 1–19. Abel kifejezetten arról ír, hogy „létezik a befolyás, a jogelméleti felfogások és társadalmi változások közötti eltérések miatti aggodalom, valamint a liberalizmus ígérete mellett annak korlátja is” [ford. F. L.]; Richard L. ABEL: The Globalization of Public Interest Law, *UCLA Journal of International Law & Foreign Affairs*, 2008, 295–305.
  45. SCHEINGOLD (5. vj.) 5.
  46. A kurdokkal kapcsolatban Kurban írja le a kétféle mozgósítás összjátékát; kiadatlan doktori disszertációjában, valamint itt: Dilek KURBAN: *Europe as an agent of change: the role of the European Court of Human Rights and the EU in Turkey's Kurdish policies*, Berlin, Stiftung Wissenschaft und Politik Deutsches Institut für Internationale Politik und Sichenheit, 2014.
  47. A szlovák, magyar, román, bolgár, szerb és horvát antidiszkriminációs törvények mind lehetőséget adnak a reprezentatív, civil szervezet általi keresetindításra.
  48. Míg az Emberi Jogok Európai Egyezménye kifejezetten garantálja az oktatáshoz való jogot és ehhez kapcsolódóan a diszkrimináció tilalmát, addig a lakathoz való jognak csupán bizonyos aspektusai esnek a

- magán és családi élethez való jogot védő 8. cikk hatálya alá. A jogi lehetőségek.
49. A jogi lehetőségek elméleti megalapozásáról lásd Chris Hilson fentebb idézett írását (18. vj.), valamint Ellen Ann ANDERSEN: *Out of the closets and into the courts: Legal opportunity structure and gay rights litigation*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2006. Az ERRC volt munkatársával, Dér Csillával készített interjú, Brüsszel, 2016. november, valamint az ERRC kuratórium volt tagjával, Halmai Gáborral folytatott beszélgetés, Firenze, 2018. április. 2006-ig a Roma Rights folyóirat „Snapshot” című rovatában jelentéseket, sajtóban közzölt információkat és panaszokat is nyilvánosságra hozott. Az adatokat innen merítettem.
  50. Ernesto LACLAU – Chantal MOUFFE: *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*, London–New York, Verso, 2001.
  51. Luke CLEMENTS – Philip A. THOMAS – Robert THOMAS: The Rights of Minorities – A Romany Perspective, *ODIHR Bulletin* 4.4, 1996, 3–10. Philip A. Thomas a Cardiff Law School jogszociológiai tanszékének professzora és a Traveller Research Unit igazgatója volt. Luke Clements-t Skype-on interjúvoltam meg 2016 decemberében.
  52. Yordanova és mások Bulgária elleni ügye, 25446/06. számú kérelem, az EJEB 2012. április 24-én kelt ítélete. Az információ a Margarita Ilievával készült interjún (Szófia, 2015. október 27.) alapul.
  53. Winterstein és mások Franciaország elleni ügye, 27013/07. számú kérelem, az EJEB 2013 október 17-én kelt ítélete.
  54. Andi DOBRUSHI – Theodoros ALEXANDRIDIS: International Housing Rights and Domestic Prejudice: The Case of Roma and Travellers in *Rights Judgments and the Politics of Compliance: Making it Stick*, eds. Malcolm LANGFORD – César RODRÍGUEZ-GARAVITO – Julieta ROSSI, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, 436–472.
  55. Lilla FARKAS: NGO and Equality Body enforcement of EU anti-discrimination law: Bulgarian Roma and the electricity sector, in *How EU Law Shapes Opportunities for Preliminary References on Fundamental Rights: Discrimination, Data Protection and Asylum*, eds. Claire KILPATRICK – Bruno DE WITTE – Elise MUIR, EUI Working Paper LAW 2017/17, 35–42.
  56. Morag GOODWIN: White Knights On Chargers: Using The US Approach To Promote Roma Rights In Europe?, *German Law Journal*, 2004, 1431–1447.
  57. Lásd a fentebb hivatkozott OSJI és OSF Public Health program jelentéseket (26. és 41. vj.).
  58. „Inside the Struggle: The U.S. Civil Rights Movement & the European Roma Rights Crisis” konferencia a Közép-európai Egyetemen, Budapest, 2015. december 7–8.
  59. Derrick A. BELL Jr.: Serving Two Masters: Integration Ideals and Client Interests in School Desegregation Litigation, *Yale Law Journal*, 1976, 470–498.
  60. Anna MIRGA-KRUSZELNICKA: Challenging Anti-Gypsyism in Academia: The Role of Romani Scholars, *Critical Romani Studies*, 2018, 8–28.
  61. Patrick THORNBERRY: *The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: A Commentary*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 378–383. E talány megvitatása helyett a kritika éle a jogászok és a bírák ellen irányul, például a strasbourgi bíróság azon megállapítására, melynek értelmében a szülők iskolaválasztási jogának szabadsága korlátozható, amennyiben az a gyermek hátrányos megkülönböztetéséhez vezetne. Lásd ROSTAS 2012 (27. vj.) 104.
  62. A ROMACRIT a politikai részvételre összpontosít, azt állítva, hogy “a romák befogadására vonatkozó szakpolitikák gyakorta szorosan együtt járnak a patrónus–kliens viszonyokkal, amelyekben a szolgáltatásokat megtervező és nyújtó patrónusok – legyenek azok közintézmények, nemzetközi szervezetek vagy civil szervezetek – által elnyert előnyök drámaian meghaladják a mozgósított »roma kliensek« által elérhető előnyöket.” Iulius ROSTAS – Márton RÖVID – Marek SZILVÁSI: On Roma Civil Society, Roma Inclusion, and Roma Participation, *Roma Rights* 2/2015, 8. Sajnos, a roma aktivisták szabad elhatározására vonatkozó reflexiók nem képezik a vizsgálat tárgyát.
  63. Antonia ELIASON: With No Deliberate Speed: The Segregation of Roma Children in Europe, *Duke Journal of Comparative & International Law*, 2017, 191–242.